

BERT KREEMERS

Ze leven niet meer,
maar bestaan wel

~

De familie Hamme

Ze leven niet meer,
maar bestaan wel

~

De familie Hamme

Bert Kreemers

Ze leven niet meer,
maar bestaan wel

~

De familie Hamme

ISBN 978 94 028 2002 7 / NUR 680

Copyright © Bert Kreemers

Typografie en zetwerk Irma Hornman, Studio Cursief

Lithografie Wilco Art Books

Druk Ipskamp Printing

INHOUD

1 Te gruwelijk voor woorden 7

2 De Carel Reinierszkade 13

3 De grote familie Hamme 25

Joël Hamme en Hanneke Menk 25

Helena Hamme en Hartog Koopman 32

Aaron Hamme en Helene Slager 41

Manuel Hamme en Roosje Koekoek 49

Dina Hamme en Sally Strausz 62

Marcus Hamme en Keetje Tromp 69

Henriette Hamme en Alex Krukziener 71

4 David, Branco, Salomon, Joël 76

5 Vught, Westerbork, Sobibor 109

Konzentrationslager Herzogenbusch 109

Polizeiliches Durchgangslager Westerbork 123

Vernichtungslager Sobibor 125

6 Ze leven niet meer, maar bestaan wel 128

Verantwoording 131

Noten 133

Tijdslijn van de familie Hamme 137

Tijdslijn van de maatregelen van de Duitse bezetter 143

Bronnen en literatuur 147

Fotoverantwoording 152

Te gruwelijk voor woorden

Carel Reinierszkade 167

Het is een appartement dat de bewoner gelukkig maakt. Een fantastisch uitzicht aan een kade waar de bomen ruisen, vogels af en aan vliegen en in het voorjaar kikkers kwaken. Aan de noord- en aan de zuidkant een balkon. Ruime vertrekken en door lichtkoepels schijnt er extra veel licht naar binnen.

Binnen twee dagen na de bezichtiging was de koop beklonken. Veel tijd om in de geschiedenis te duiken was er dus niet. Pas na het tekenen van de papieren kon op internet worden achterhaald wie de eerste bewoners van de Carel Reinierszkade 167 in het Haagse Bezuidenhout waren geweest: David Hamme, zijn vrouw Branco en hun twee zonen Salomon en Joël. Wat daar op 16 mei 1935 onbekommerd begon, eindigde in 1943 met hun vernietiging. De Carel Reinierszkade 167 is een *Joods Monument*: het laatste adres van de familie Hamme voordat ver weg, op de plaats delict, het noodlot hen trof. In het geval van de familie Hamme een viervoudige moord in het vernietigingskamp Sobibor.

Verdwenen herinneringen

Er is in het appartement niets wat nog aan de familie Hamme herinnert. Grondige verbouwingen hebben zelfs de oorspronkelijke indeling drastisch veranderd. Maar ook buiten de woning is er weinig dat aan hen en hun lotgenoten herinnert. Den Haag telde in 1940 17.000 Joden. Verreweg het grootste deel, maar liefst 78 procent, keerde nooit meer terug. Herinneringen aan deze stadsgenoten, collega's, burens, vrienden, medescholieren zijn niet ruim voorhanden, beter gezegd grotendeels verdwenen in de stad van vrede&recht. 'De verdwenen buurt' is de veelzeggende titel van een boek van I.B. van Creveld over de Joodse buurt die tot in de jaren veertig in het hartje van Den Haag lag. Verdwenen. Andere plekken die herinneringen zouden kunnen oproepen, zijn uitgewist. De synagoge aan de De Carpentierstraat werd na de Tweede Wereldoorlog een bioscoop en werd later gesloopt om ruimte te maken voor nieuwbouwappartementen. Het bombardement van Bezuidenhout op 3 maart 1945 vaagde nog meer weg van wat ooit een buurt was waar veel Haagse Joden woonden, werkten en naar school gingen.

Het zo veronachtzamen van de geschiedenis sluit naadloos aan bij de bedoeling van de vervolger. Karel van het Reve heeft de ware bedoeling zo omschreven:

'de Duitsers – men spreekt altijd van 'de' Duitsers: in werkelijkheid waren het er maar enkelen, maar zij werden bij wat zij deden geholpen door bijna alle andere Duitsers en ook door bijna alle Nederlanders die erbij betrokken waren – de Duitsers dus wilden alle in Nederland woonachtige joden vermoorden. Dat waren er meer dan honderdduizend. Ze wilden dat zo doen, dat het niet al te erg in de gaten liep. [...] Ze deden het in het geheim.

Ze probeerden zelfs bij iedereen de indruk te wekken dat ze het *niet* deden. Daartoe schiepen zij de fictie dat de joden ‘te werk gesteld’ werden. Velen, joden en niet-joden, geloofden dat, omdat het alternatief zo afschuwelijk was.¹

‘Wij weten niets van hun lot’ is de titel van een boek van Bart van der Boom over ‘gewone’ Nederlanders en de Holocaust. Maar nu weten we wel over hun lot en gaan we daarmee om met een nonchalance en onverschilligheid die vragen oproept over de wijze waarop we naar het verleden kijken en waarop we nu en in de toekomst horen op te staan en horen te handelen om herhalingen – kleine en grote – voor te zijn.

Het was een sinister, ons voorstellingsvermogen uitschakelend, misdadig streven van Adolf Hitler, zijn enorme schare handlangers en meelopers om de *Judenfrage*, een anti-semitistische hetze, ‘op te lossen’ door alles wat daarmee te maken had te laten verdwijnen. In Duitsland, in Oost-Europa, in de rest van West-Europa. Systematisch en op ongekend grote schaal werd een kolossale vernietiging uitgedacht en met militaire precisie georganiseerd.

De terugkeer van herinneringen

Voor wie nog is grootgebracht in de tijd dat thuis of bij opa en oma de ongemakken en ontberingen van de oorlogstijd – vaak tot vervelens toe – uit de doeken werden gedaan, is de Tweede Wereldoorlog een fundamentele markering in de geschiedenis. Het is een onderdeel geworden van ons denken en beoordelingsvermogen om het verschil tussen goed en kwaad feilloos aan te voelen. Het voorkomt dat we

ons in slaap laten sussen en het zorgt ervoor dat we alert zijn als het erom gaat om sluipenderwijs ondernomen pogingen tot verkettering tijdig te zien en hopelijk ook te onderbreken en uit te schakelen.

Cees van der Laan, hoofdredacteur van *Trouw*, schreef op 28 september 2019 het volgende: 'Ik heb weleens het idee dat naarmate de periode '40-'45 verder weg komt te liggen, de oorlog steeds dichterbij komt.' En dat is goed. Een dag eerder, op 27 september 2019, reageerde Elma Drayer, columnist van *de Volkskrant* (en oud-redacteur van *Trouw*), op twee incidenten in het *BNNVara*-programma *Gaan!* Daarin kregen tot tweemaal toe luisteraars de gelegenheid om in te bellen en minutenlang mochten ze uitleggen dat rijke Joden achter de Holocaust zaten, de nazi's 'hele grote sommen geld' hadden gegeven om Joodse 'schoffies' te vermoorden, dat 'geldgierig Jodengespuis' de hele wereld regeert, dat Joden uitgeroeid zouden moeten worden. Volgens Elma Drayer laten deze incidenten 'een verbijsterend gebrek aan kennis' zien: 'nog meer laten ze zien dat het openlijk etaleren van antisemitisme anno 2019 veel minder taboe is dan het openlijk etaleren van racisme'. Hoogste tijd om dit soort uitpattingen aan de kaak te stellen en iets terug te doen.

Op 9 december 2018 is een vergunning aangevraagd voor vier *Stolpersteine* voor David Hamme, Branco Hamme-Koekoek, Salomon Hamme en Joël Hamme. Op 17 januari 2019 is de vergunning verleend. Maar als straks deze herinneringsstenen in het trottoir worden gelegd, wat valt er dan te antwoorden op de vraag wie nou precies de oorspronkelijke bewoners waren, wat hen bezighield en wat met hen en hun familie is gebeurd? Het antwoord op die vragen ligt nu voor u. Met de toevoeging dat voorzichtigheid is geboden. Voor het antwoord op de zojuist genoemde voor de hand liggende

vragen moest grotendeels worden afgegaan op informatie in archieven. Over wat hen bij leven bezighield, bestaat weinig informatie. Bij hun vertrek uit Den Haag moesten ze bijna alles achterlaten. De administratie van hun deportatie en vernietiging levert maar mondjesmaat informatie op. De cartotheek van de Joodse Raad, de transportlijsten, vertellen beetje bij beetje over hun laatste weken en dagen.

Van de in 1940 uit bijna dertig personen bestaande familie Hamme hebben niet meer dan negen – en vaak ook nog onder ongekend zware omstandigheden – de genocide heelhuids doorstaan. Met Nico Hamme en Hanneke Bino-Hamme, twee kinderen van een broer van David Hamme, was er telefonisch en schriftelijk contact waardoor het mogelijk was om aanvullende informatie te vinden en verbeteringen aan te brengen. Dat geldt ook voor Elly Strul-Hamme, dochter van een andere broer. Frank Westerman bevroeg zijn moeder over het lot van het gezin van Helena Koopman-Hamme Maar een garantie op volledigheid is er niet. Dat ligt uiteraard niet aan hen. Voor hun aanvullingen, verbeteringen en aansporingen ben ik erg dankbaar. In een verantwoording die in een bijlage is opgenomen, wordt uitvoeriger ingegaan op de wijze waarop dit boek tot stand is gekomen.

Als straks de herinneringsstenen voor de ingang van de oude woning van de familie Hamme liggen, telt Den Haag nog geen tweehonderd van deze herinneringsstenen. Dat is schrikbarend weinig in een stad die zo'n veertienduizend Joodse slachtoffers van de vervolging door het nazibewind kent. De stad die de bezetter uitkoos als de zetel voor het beleid en de uitvoering van de vernietiging van alle Joodse Nederlanders. In geen enkele andere grote Nederlandse stad

zijn procentueel zo weinig Joodse inwoners aan de vernietiging door de Duitse bezetter ontkomen.

Wat het Bezuidenhout betreft heeft de Tweede Wereldoorlog een nog gruwelijker en vernietigender spoor getrokken dan in de rest van Den Haag. Naast de ruim zestienhonderd Joodse buurtgenoten keerden 54 in het verzet actieve en opgepakte inwoners van het Bezuidenhout niet terug. Anton de Kom was één van hen. Aan het begin van de oorlog werd er in het Bezuidenhout hevig gevochten. De Duitsers fusilleerden tijdens de oorlog in het Bezuidenhout 12 personen. Bij het bombardement op 3 maart 1945 vielen op z'n minst 550 doden en werden 350 zwaargewonden geteld. Meer dan tweeduizend woningen werden volledig door brand verwoest en onherstelbaar beschadigd.

Dit boek draag ik in herinnering op aan de eerste bewoners van de Carel Reinierszkade 167: David Hamme, Branco Hamme-Koekoek en hun kinderen Salomon en Joël. Het verhaal over hen – eigenlijk te gruwelijk voor woorden – staat niet op zichzelf. Laten we voorkomen dat waar dan ook zich zo'n drama opnieuw voltrekt.

Bert Kreemers

Den Haag, maart 2020

De Carel Reinierszkade

De aanleg van de Carel Reinierszkade

Aan de Bezuidenhoutseweg, tegenover het Huis ten Bosch, lag de ingang van de Haagsche IJclub. De IJclub werd op 14 juni 1907 opgericht. Een half jaar later, op 31 december 1907, werd voor het eerst op de ondergelopen weilanden langs de Molensloot geschaatst. De Molensloot liep van de Bezuidenhoutseweg tot aan de Nieuwe Veenmolen.

De IJclub kreeg op 20 april 1909 een vergunning van de gemeente om op het immense terrein een krachtige motor te plaatsen om bij de komst van vorst water op te pompen en zo voor nog meer schaatsplezier te zorgen. Op foto's is te zien hoe koningin Wilhelmina en haar dochter Juliana in de strenge winter van 1916 op de ijsbaan schaatsen.

Het terrein van de Haagsche IJclub lag pal op de toenmalige grens tussen de gemeente Den Haag en de gemeente Wassenaar. Langs de Bezuidenhoutseweg waren aan het begin van de twintigste eeuw herenhuizen gebouwd. De Bezuidenhoutseweg kende populaire hotels en restaurants, zoals Bellevue bij de Koekamp en De Bonte Koe. In trek was ook het tegenover de ingang van de ijsbaan gelegen café Overbosch waar zich een speeltuin bevond.

Op 15 oktober 1923 meldde de *Haagsche Courant* dat de ge-

*Bezuidenhoutseweg vanaf de Eerste Van den Boschstraat
(nu Prins Clauslaan) 1935.*

meente had besloten om de Bezuidenhoutseweg tussen de Carel Reinierszkade en een boerderij, de Mariahoeve, te verbreden en van riolering te voorzien. Het zou overigens nog tot het einde van de jaren vijftig van de vorige eeuw duren voordat daar begonnen werd met de aanleg van de wijk die naar deze boerderij werd vernoemd.

De eerste voorbereiding voor de aanleg van de nieuwe wijk betekende een drastische verkleining van de ijsbaan. De gemeente wilde de Theresiastraat doortrekken in de richting van Wassenaar. De huur van dat deel van het terrein, van de Bezuidenhoutseweg tot aan Het Kleine Loo, werd beëindigd. Het terrein van de Haagsche IJclub lag voortaan tussen Het Kleine Loo en de Schenk: waar zich nu de voetbalvelden van vuc bevinden. Op filmbeelden is te zien dat drommen

De Haagse IJclub 1929.

schaatsers zich op het ijs wagen. Er werden schaatswedstrijden gehouden. Een imposant nieuw clubgebouw verrees naast de ijsbaan. De ingang werd verlegd naar het verlengde van de Schenkkade tegenover de Nieuwe Veenmolen aan de Schenk.¹ Dat aan de Schenkkade aangelegde stuk kreeg in 1928 de naam IJclubweg.

Met het doortrekken van de Theresiastraat deden zich nieuwe mogelijkheden voor om de stad uit te breiden. Het terrein tussen het De Eerensplein en het oude deel van de IJclubweg werd grotendeels onteigend en kwam in handen van de gemeente.

Op 11 augustus 1928 berichtte *Het Vaderland*, een van de Haagse dagbladen, dat het College van Burgemeester en Wethouders de gemeenteraad een tekening had voorgelegd met daarop een ontwerp voor de aanleg, riolering en bestrating van de Carel Reinierszkade.

Voor het Molenslootplan zou de gemeente via inschrijvingen de percelen uitgeven. Voor de kosten van aanleg, riolering, bestrating en plantsoenen alsmede van werken bij de Schenk, was een bedrag van 492.000 gulden nodig. Het plan zou gefaseerd worden uitgevoerd. Met het eerste, in erfpacht

uit te geven deel zou in 1930 worden begonnen. Op 30 augustus 1930 verscheen in *Het Vaderland* de uitnodiging om in te schrijven op de percelen aan de Carel Reinierszkade.

Vanwege het Molenslootplan van de gemeente moest de Haagsche IJclub haar gebouwen voor de administratie en garderobe verplaatsen naar het restaurant van de ijsclub dat zich in het tweede deel bevond. Voor een ontwerp voor een nieuw restaurant, op de plek van het huidige politiebureau, werd het architectenbureau van Eduard Cuijpers gevraagd. De op 1 juni 1927 in Den Haag overleden neef van de bekende architect van het Amsterdamse Centraal Station en het Rijksmuseum, Pierre Cuijpers, was een wegbereider van de Amsterdamse School en bij leven de architect van het station van Den Bosch en het oorspronkelijke Juliana Kinderziekenhuis in Den Haag. De Carel Reinierszkade kreeg een andere architectonische signatuur dan de monotone bouw in de aanpalende straten.

Wonen aan de Carel Reinierszkade

De ontwikkeling van het Bezuidenhout verliep in drie fasen. In de eerste fase werd de Bezuidenhoutseweg aangelegd tot aan Huis ten Bosch. Vanaf de Herengracht tot aan Huis ten Bosch werd aan het eind van de negentiende eeuw volop gebouwd. Grote huizen en gebouwen verrezen, vooral aan de oostelijke zijde van de Bezuidenhoutseweg.

Vervolgens was het de beurt aan het zuidoostelijke deel van het Bezuidenhout waar de Eerste Van den Boschstraat (nu Prins Clauslaan) de zuidelijke begrenzing vormde. Veel van wat aan het eind van de negentiende eeuw is gebouwd, werd door het bombardement van 3 maart 1945 weggevaagd.²

In de jaren twintig van de vorige eeuw begon de gemeente met de uitvoering van het al op 16 maart 1897 in de gemeenteraad vastgestelde uitbreidingsplan ten noorden van de Laan van Nieuw-Oost Indië. De hier te bouwen woningen waren eenvoudiger dan in het eerder gebouwde deel van het Bezuidenhout. Voornamelijk portiekwoningen die in de jaren twintig van de vorige eeuw werden gebouwd.

Veel van deze woningen vallen op door hun eenvoudige uitvoering, maar op de appartementen in het laatste deel van de Juliana van Stolberglaan (tussen de Sibergstraat en de IJslubweg) is duidelijk de signatuur te zien van architecten uit de 'Nieuwe Haagse School'. In dit geval van Co Brandes die ook Villa Maarheze in Wassenaar, de Daltonschool aan de Aronskelkweg in Den Haag en samen met enkele collega's Marlot ontwierp. De groep architecten rond 'Het Nieuwe Bouwen' of ook wel 'De Nieuwe Zakelijkheid' pasten hun ideeën over de functionele indeling van woningen met veel ruimte en licht toe in het plan 'Molensloot', de Carel Reinierszkade, met inbegrip van het De Eerensplein, tot aan de IJslubweg.

Het plan kwam uit de koker van de Amsterdamse architect Cornelis van Eesteren, die de verdere uitwerking aan geestverwante architecten overliet.

Het eerste deel van de Carel Reinierszkade was al in 1931 in aanbouw. In *De Maasbode* van 29 mei 1931 werden 'flinke heerenhuizen met hall' aangeboden voor de koopsom van 15.000 gulden, toen een aanzienlijk bedrag. De woningen in dat deel konden in september van dat jaar worden betrokken. Er werd blijvend vrij uitzicht beloofd: dankzij het eeuwigdurende servituut van prinses Sophie, de dochter van Koning Willem II en grootvorstin Anna Paulowna, mocht vanaf Huis ten Bosch langs de Carel Reinierszkade en ook oos-

telijker tot aan de Vliet in Voorburg niet hoger dan de boomtoppen worden gebouwd. Dat wil zeggen niet hoger dan drie woonlagen.

Het tweede deel, tussen het De Eerensplein en de De Sillestraat, en het derde deel, tussen de Rooseboomstraat en de IJscubweg, waren van de Amsterdamse architecten Ben Merkelbach en Charles Karsten. Deze appartementen werden in de periode tussen 1933 en 1936 gebouwd. Daarmee was de uitvoering van dit deel van het uitbreidingsplan voor het Bezuidenhout gereed. In het tweede deel van de Carel Reinierszkade bevindt zich het op de tweede verdieping gelegen appartement met nummer 167.³

De beurskrach van 1929 zorgde voor vertraging in de uitvoering van het Molenslootplan: op 29 januari 1934 werd in de *Haagsche Courant* bouwgrond aangeboden in het derde deel van de Carel Reinierszkade waarop 'portiekhuisen' konden worden gebouwd. Op 19 oktober 1935 verscheen in de *Haagsche Courant* een annonce dat de 'portiek-flats' vanaf 45 gulden per maand konden worden gehuurd.

De woningen aan de Carel Reinierszkade waren in trek bij de middenklasse. Dat was merkbaar in de advertenties in de plaatselijke dagbladen.

Op 21 november 1935 vroeg de buurvrouw van de familie Hamme (van nummer 169) in een advertentie in *Het Vaderland* om een betrekking voor 'haar meisje' voor 'heele of halve dagen'.

Op nummer 139 vroeg een echtpaar zonder kinderen op 20 februari 1936 een 'dagmeisje' van acht uur in de ochtend tot vier uur in de middag. Ook op nummer 163, onder het appartement van de familie Hamme, werd op 9 februari 1937 in dezelfde krant een 'net dagmeisje' gevraagd. Op 31 juli 1939 werd wederom in een advertentie gevraagd om een

‘dagmeisje’ op hetzelfde adres, nu voor een gezin met een kind.

Op nummer 61, de hoekwoning van mevrouw A.S. Hijman-de Pool, werd in *Het Joodsche Weekblad* van 5 december 1941 ‘een flinke vrouwl. of manl. huish. hulp’ gevraagd.

De eerdergenoemde buurvrouw van de familie Hamme van nummer 169 besloot op 18 oktober 1939 een ‘gedeelte van flat’ te huur aan te bieden. Of het appartement haar eigendom was of dat het onderhuur betrof, is niet na te gaan. Het appartement was ‘goed gemeubileerd’ en gebruik van de keuken was toegestaan.

Joodse monumenten aan de Carel Reinierszkade

Op nummer 61 woonde mevrouw Hijman-de Pool, die in de loop van de tijd aan twee familieleden in haar woning onderdak bood. Van de bewoners van nummer 61 wisten twee de Holocaust te overleven, maar Matthias Arnold Hijman, 26 jaar oud, niet. Hij overleed op 29 april 1945 in Dachau.

Op nummer 101 woonde de familie Lange, vader, moeder en drie kinderen, in een parterre appartement. Met uitzondering van de jongste bleef de rest van de familie in leven. Frits Robert Ralph Lange (*Den Haag 21 november 1937) werd op 6 maart 1944 in Auschwitz – zes jaar oud – vermoord.

Op nummer 115, een woning op de eerste verdieping, woonde de jurist Frank Constant Kleerekoper (*Amsterdam 30 januari 1911). Hij was enig kind van Asser Benjamin Kleerekoper en Constance van den Bergh, een telg uit de Unileverfamilie. Kleerekoper was van 1913 tot 1921 lid van de Tweede Kamer voor de SDAP. Het huwelijk eindigde in een

scheiding. Constance van den Bergh hertrouwde met de advocaat Izak Levie Polak met wie ze nog twee zonen en een dochter kreeg. Met haar man en hun kinderen vertrok ze in de jaren twintig van de vorige eeuw naar Groot-Brittannië. Zij overleed in 1979 op 91-jarige leeftijd.

Frank Kleerekoper was een van de eerste medewerkers van de Joodse Raad in Den Haag. Hij was gehuwd met Maria (Miep) de Jong die de Tweede Wereldoorlog overleefde. Frank Kleerekoper stierf in Neuengamme op 1 februari 1945, twee dagen na zijn 34ste verjaardag.

Enige tijd woonde op nummer 153 de familie Manassen. Mozes Israël (Moske) Manassen (*Druuten 24 oktober 1897) was gehuwd met Hendrika Johanna (Rita) Pakker (*Rotterdam 9 september 1911 – †Amsterdam 18 september 2000). Samen hadden ze een dochter, Ellen Mieke (Ellemike). Rita Pakker staat in het bevolkingsregister ingeschreven als Nederlands Hervormd. In het begin van de oorlogsperiode werden ze gedwongen om naar Amsterdam te verhuizen. Daar overleed Moske Manassen op 29 april 1943 aan de gevolgen van kanker. Rita Pakker was actief in de illegaliteit.

Aan het gezin Hamme, die op nummer 167 woonde, wordt een afzonderlijk hoofdstuk gewijd. In dit hoofdstuk wordt volstaan met de opmerking dat eind 1939, begin 1940 de familie Hamme aan de lopende band nieuwe burens op nummer 169 kreeg. Uit het Haagse bevolkingsregister blijkt dat dit appartement van eind 1939 tot november 1941 zestien (opeenvolgende) bewoners kende. Was al eerder een deel van dit appartement op de bovenste verdieping verhuurd aan Mathilde Marie Elisabeth Caroline (Mathilde) Stutzer (*Braunschweig 25 mei 1898 – †Den Haag 16 juni 1988), haar verloofde trok spoedig daarna bij haar in. Het betrof Willem

Hendrik Ferdinand Godard Graaf van Aldenburg Bentinck, de jongste zoon van Godard John George Charles Graaf van Aldenburg Bentinck die in november 1918 op verzoek van de Nederlandse regering op zijn kasteel in Amerongen gastvrijheid had geboden aan de naar Nederland gevluchte Duitse keizer Wilhelm II. Op 14 oktober 1940 verscheen in het *Algemeen Dagblad* een mededeling dat mevrouw Stutzer en graaf Van Aldenburg Bentinck zich verloofd hadden. Hun huwelijk volgde op 27 februari 1941.

Op nummer 259 woonden Henriette de Wit-Wolf (*Uden 12 juni 1884) en Nathan de Wit (*Veghel 6 februari 1885). De woning hadden ze verkregen door 'huurovername'. Op 29 november 1939 verscheen in de *Haagsche Courant* een advertentie dat de ruime etage met centrale verwarming, bad en 'een schitterend uitzicht' kon worden gehuurd 'wegens vertrek'. Henriette en Nathan de Wit hadden drie kinderen, waarvan in ieder geval de twee oudsten het ouderlijke nest al hadden verlaten.

Alfred Samuel (Freddie) de Wit (*Amsterdam 5 april 1911) was huisarts in Tilburg. Hij woonde en had zijn praktijk aan de Spoorlaan, recht tegenover het huidige NS-station. Zijn vrouw Emmy Hartog (*1913 – ✠1992) wist met hun kind in de meidagen van 1940 te vluchten naar het buitenland.⁴ Freddie de Wit probeerde samen met Bertram Polak in 1941 deportatie voor te zijn door eveneens naar het buitenland te vluchten. Zijn vriend Bertram Polak (*Tilburg 29 maart 1918) was bij hem aan de Spoorlaan ingetrokken. De vader van Bertram Polak was in mei 1940 met zijn stiefmoeder en de drie zussen van Bertram Polak via Groot-Brittannië naar New York vertrokken. De vluchtpoging van Freddie de Wit en Bertram Polak mislukte: ze werden verraden, op 9 december 1941 gearresteerd en overgebracht naar de strafgevangenis

Van links naar rechts: Rosa, Mary, Henriette en Freddie de Wit.

in Scheveningen en vervolgens naar Kamp Amersfoort. Via Westerbork ging Freddie de Wit naar Auschwitz waar hij bij aankomst op 17 juli 1942 werd vergast.⁵ Bertram Polak werd een maand later, op 17 augustus 1942, vermoord. Ook in Auschwitz.

De jongere zus van Freddie de Wit, Rosa Leefsma-de Wit (*Amsterdam 4 januari 1913), woonde in Amsterdam met haar man, David Leefsma, en hun twee kinderen. De kinderen overleefden de oorlog. Rosa Leefsma-de Wit werd op 30 november 1943 in Auschwitz vermoord. David Leefsma, haar man, stierf op 31 maart 1944. Ook in Auschwitz.

De jongste zus, Mary (*1924 – ✧2011), was een nakomertje. Het is niet ondenkbaar dat zij met haar ouders naar de Carel Reinierszkade is verhuisd. Zeker is dat zij tijdig heeft weten te ontkomen aan het noodlot dat haar ouders in 1943 fataal is geworden. Henriette de Wit-Wolf en Nathan de Wit

werden kort na aankomst op 24 september 1943 in Auschwitz vermoord.

In hetzelfde portiek als dat van het echtpaar De Wit woonde op nummer 263 een vertegenwoordiger van Styria-Staal. Hij maakte er geen geheim van aan welke kant hij stond: hij adverteerde met zijn staalproducten in de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden*.

Aan het eind van de Carel Reinierszkade staan nog twee *Joodse Monumenten*. Op nummer 293, een appartement op de begane grond, woonde het echtpaar Schott. Emanuel Schott (*Winschoten 22 februari 1889) werd op 25 augustus 1942 in Auschwitz vermoord. De website van het *Joods Monument* zegt over zijn echtgenote; Käthe Hildegard Schott-Keil (*Berlijn 28 februari 1903), dit:

‘Van een of meer mensen in dit gezin hebben wij niet kunnen vaststellen of zij de oorlog al dan niet overleefd hebben. Hun naam is niet teruggevonden op lijsten van overlevenden, maar wij hebben hen ook niet met zekerheid kunnen terugvinden in In Memoriam. Zij zijn in het monument als ‘overlevend’ aangeduid en hun naam is niet vermeld.’

Op nummer 319 woonde het echtpaar Polak. Eva Polak-Cohen (*Appingedam 3 november 1884) overleed in Amsterdam op 16 december 1941 ‘na langdurig lijden’. In de overlijdensadvertentie wordt om haar gerouwd als ‘moeder, behuwdmoeder, grootmoeder en zuster’, maar op de website van het *Joods Monument* is er geen ‘hit’ met de vier adressen die in de rouwadvertentie worden genoemd. Daaronder hun dochters Saartje en Clara.

Haar man, Eliazer Polak (*Bolsward 27 maart 1886), werd op dezelfde dag als David Hamme en zijn oudste zoon Salo-

mon gedeporteerd naar Sobibor. Op 16 juli 1943, meteen na aankomst, werden Eliazer Polak, David en Salomon Hamme vergast. Of ze elkaar hebben ontmoet op weg naar die noodlottige bestemming, is lastig te zeggen. Eliazer Polak was vertegenwoordiger in textiel. Wellicht kenden hij en David Hamme elkaar zakelijker wijs.

De grote familie Hamme

Dit hoofdstuk gaat over Joël en Hanneke Hamme, de pater familias en de mater familias. En over zes van hun zeven kinderen. Over het zevende kind, David Hamme, die met zijn gezin zou gaan wonen aan de Carel Reinierszkade wordt in het volgende hoofdstuk bericht. Hij en zijn gezin worden in dit hoofdstuk als het ware – voor heel even – overgeslagen.

JOËL HAMME EN HANNEKE MENK

Joël Hamme

Joël Aaron Hamme, roepnaam Joël, werd op woensdag 15 oktober 1856 geboren in Den Haag.¹ Zijn vader, Aaron Hamme, was koopman, loodgieter en opzichter. De stamhouder was op 19 juli 1821 in Den Haag geboren. Aaron Hamme trouwde op 26 juli 1854 in Den Haag met Naatje Turksma (*Leeuwarden 7 november 1825). Zij kregen twee zonen.

Joël was de jongste zoon van het echtpaar Hamme-Turksma. Zijn oudere broer David werd op 24 mei 1855 geboren en Joël ruim een jaar later. Veel herinneringen aan hun moeder kunnen de twee zonen niet hebben gehad: Naatje overleed op 29 maart 1858, 32 jaar oud. David was toen twee

jaar oud, Joël ruim een jaar. Op 16 december 1876 overleed ook broer David. Hij werd 21 jaar oud.

Vader Aaron Hamme trouwde kort na het overlijden van zijn vrouw met de dienstbode en winkelierster Dina (Dientje) Heymans. Dientje kwam uit Den Bosch waar ze op 6 januari 1829 was geboren. Het huwelijk werd op 1 december 1858 gesloten. Zij kregen zes kinderen. Halfzus Henriette werd op 22 november 1859 geboren. Halfbroer Daniel op 13 augustus 1862. Naatje op 12 september 1863. Kort voor de geboorte van Mietje overleed Daniel op 18 december 1864. Na Mietje volgden Kato (*15 december 1867) en een jongetje dat dezelfde naam kreeg als zijn overleden grotere broer, Daniel, op 24 juli 1871. Daniel was net als Joël kleermaker. Het lijkt waarschijnlijk dat Joël en zijn aan het Oranjeplein woonachtige jongste halfbroer in de kleermakerij samenwerkten.

Genealogisch overzicht Aaron Hamme, Naatje Turksma, Dina Heymans
Aaron Hamme

*Den Haag 19 juli 1821 – ☆Den Haag 17 juni 1892

∞ Naatje Turksma

*Leeuwarden 7 november 1825 – ☆Den Haag 29 maart 1858

1 David Hamme

*Den Haag 24 mei 1855 – ☆Den Haag 16 december 1876

2 Joël Aaron Hamme

*Den Haag 15 oktober 1856 – ☆Wassenaar 9 oktober 1940

∞ Dina Heijmans

*Den Bosch 6 januari 1829 – ☆Den Haag 29 november 1905

3 Henriette Hamme

*Den Haag 22 november 1859 – ☆Den Haag 14 april 1939

4 Daniel Hamme

*Den Haag 13 augustus 1862 – ☆Den Haag 18 december 1864

5 Naatje Hamme

- *Den Haag 12 september 1863 – ✧Den Haag 22 augustus 1942
- 6 Mietje Hamme
 - *Den Haag 26 februari 1865 – ✧Den Haag 13 juni 1932
- 7 Kato Hamme
 - *Den Haag 15 december 1867 – ✧Den Haag 18 augustus 1930
- 8 Daniel Hamme
 - *Den Haag 24 juli 1871 – ✧Auschwitz 20 februari 1943

Hanneke Menk

Joël huwde op woensdag 3 september 1890 met Johanna Menk, roepnaam Hanneke. Hanneke, geboren op zaterdag 14 april 1860, groeide op in een gezin met zes kinderen. Haar vader, Manuel Marcus (Emanuel) Menk, was slager. Haar moeder, Helena Leijser, was afkomstig uit het Duitse Anholt, niet ver van Doetinchem vandaan. De oudste zoon, Marcus Manuel, werd op 25 januari 1855 in Doetinchem geboren. Hanneke had twee oudere zussen, Saartje en Bertha. Verder nog haar jongste zus, Klaartje.

Genealogisch overzicht Manuel Menk en Helena Leijser

Manuel Marcus Menk

- *Doetinchem 18 maart 1817 – ✧Doetinchem 19 juli 1884
- ∞ Helena Leijser
 - *Anholt 6 juli 1817 – ✧Doetinchem 26 augustus 1894
- 1 Marcus Manuel Menk
 - *Doetinchem 25 januari 1855 – ✧Doetinchem 12 augustus 1917
- 2 Saartje Menk
 - *Doetinchem 12 mei 1856 – ✧Doetinchem 21 oktober 1926
- 3 Bertha Menk
 - *Doetinchem 5 augustus 1858 – ✧Doetinchem 29 januari 1922

4 Hanneke Menk

*Doetinchem 14 april 1860 – ✧Den Haag 9 februari 1931

5 Klaartje Menk

*Doetinchem 11 november 1861 – ✧Doetinchem 13 juni 1919

In het bevolkingsregister van Doetinchem is Hanneke Menk terug te vinden met de vermelding ‘zonder beroep’. Ze liet zich met grote regelmaat uit- en inschrijven bij de gemeente. Op 31 mei 1879, negentien jaar oud, vertrok ze naar Amsterdam. De ambtenaar die het bevolkingsregister bijhield, plaatste achter de gemeente waarnaartoe Hanneke vertrok de aantekening ‘N[ieuwezijds] Kolk?’ Haar verblijf in de hoofdstad was van korte duur. Op 24 juli 1880 vertrok Hanneke voor de tweede keer naar Amsterdam. Ze keerde op 25 november 1880 weer terug naar het ouderlijk huis aan de Hamburgerstraat 50. Op 10 maart 1881 ging zij voor de derde keer naar Amsterdam, op 15 september 1883 vertrok ze vanuit Amsterdam naar Amersfoort.

Op 11 juni 1890 werd ze voor de vijfde keer ingeschreven in het Doetinchemse bevolkingsregister. Met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid om zich voor te bereiden op haar huwelijk met Joël Hamme op woensdag 3 september 1890 in haar geboorteplaats Doetinchem. De volgende dag was ze als inwoner van Doetinchem – nu definitief – uitgeschreven. Op 20 september 1890 verscheen in *De Graafschapbode* een advertentie waarin het kersverse bruidspaar ‘mede namens de wederzijdsche families’ bedankte voor de belangstelling voor hun huwelijk.

Hanneke’s vader maakte de bruiloft niet meer mee. Hij overleed op 67-jarige leeftijd in 1884. Al voor zijn overlijden namen haar ouders ‘commensalen’ in huis. De meesten waren kleermaaksters die bij de nieuwe modezaken, zoals de

in 1861 opgerichte Reichenberger-Themans aan de Hamburgerstraat 17, gingen werken. En ook Noach Nehemia van Perlstein die bij de bekende Doetinchemse distilleerderij van zijn vader aan de slag ging en dat bedrijf onder zijn leiding uitbreidde. Later trok de zus van moeder Helena, Rebecca Hemelrijk-Leijser, bij haar in.

De kinderen van Joël en Hanneke Hamme

Joël en Hanneke Hamme kregen zeven kinderen. De oudste, Helena, tien maanden na hun trouwdag, op 6 juni 1891. De jongste, Henriette, op 23 oktober 1904. Op 1 mei 1895 verhuisde het gezin (toen met drie kinderen) naar de Wagenstraat 92 waar Dina, het vierde kind, werd geboren. Kort daarna volgde op 27 december 1896 de verhuizing naar de Amsterdamse Veerkade 50, waar hun drie jongste kinderen, David, Marcus en Henriette, zijn geboren en waar Joël en Hanneke Hamme tot 16 mei 1930 bleven wonen.

De Amsterdamse Veerkade werd aan het begin van de twintigste eeuw gedempt. Op de plek waar de woning zich bevond, staat nu een parkeergarage. Joël werkte als kleermaker en Hanneke staat in de gemeentelijke registers als 'zonder beroep' vermeld. Beide adressen, Wagenstraat 92 en Amsterdamse Veerkade 50, bevinden zich in een deel van het centrum van Den Haag dat destijds 'de buurt' werd genoemd.

Joël was bijna 74 jaar oud toen hij en Hanneke 'de buurt' verlieten en zich in de De Carpentierstraat 86 in het Bezuidenhout vestigden. Daar overleed Hanneke op 9 februari 1931 op 70-jarige leeftijd. Op 26 april 1933 verhuisde Joël naar de Cornelis Houtmanstraat 123. Beide woningen raakten bij het bombardement van 3 maart 1945 onherstelbaar

Foto ter gelegenheid van het 25-jarig huwelijksfeest op 3 september 1915.
 Van links naar rechts staand Helena, Aaron, Marcus, Dina, David,
 Manuel. Aan tafel Henriëtte, Joël en Hanneke.

beschadigd en werden afgebroken. Joël Hamme, de pater familias, overleed op 9 oktober 1940 in Wassenaar.

Zowel Joël als Hanneke leefden niet meer toen de bezetter begon met de vervolging en vernietiging van hun kinderen en kleinkinderen.

Genealogisch overzicht Joël Hamme en Hanneke Menk

Joël Hamme

*Den Haag 15 oktober 1856 – ✧Wassenaar 9 oktober 1940

oo Hanneke Menk

*Doetinchem 14 april 1860 – ✧Den Haag 9 februari 1931

1 Helena Hamme

*Den Haag 6 juni 1891 – ✧Sobibor 9 juli 1943

2 Arnold Aaron Hamme

*Den Haag 21 juni 1892 – ✧Auschwitz 30 september 1942

- 3 Emanuel David Hamme
*Den Haag 8 mei 1894 – ✧Amsterdam 6 juni 1961
- 4 Dina Joël Hamme
*Den Haag 23 oktober 1896 – ✧Auschwitz 7 december 1942
- 5 David Hamme
*Den Haag 23 april 1898 – ✧Sobibor 16 juli 1943
- 6 Marcus Hamme
*Den Haag 24 december 1901 – ✧Sobibor 16 juli 1943
- 7 Henriette Hamme
*Den Haag 23 oktober 1904 – ✧Arnhem 24 augustus 1997

Een grote familie

De familie Hamme is een grote familie.² Zij telde in 1940 zeven volwassen broers en zussen. Allen waren gehuwd en op Henriette na zouden allen op hun beurt vader en moeder worden. Per gezin een, twee of drie opgroeiende peuters, kleuters, scholieren, pubers, adolescenten. De aangetrouwde familieleden kwamen bijna allemaal uit kinderrijke gezinnen. Er waren veel ooms en tantes, neven en nichten, neefjes en nichtjes.

Social climbers

De nieuwe generatie Hammes bestond uit *social climbers*. Vader Joël Hamme was, zoals gezegd, kleermaker en groeide op in 'de buurt'. Zijn kinderen en hun geliefden sloegen hun vleugels uit en waren werkzaam in het onderwijs, het bedrijfsleven, het bank- en verzekeringswezen. Ze vervulden gerespecteerde functies in het Joodse verenigingsleven en

binnen de Joodse gemeenschap. En ook daarbuiten. David Hamme was lid van de ouderraad van de openbare lagere school in de De Sillestraat.

Ze gingen 'op stand' wonen aan de West-Voorstraat in Oud-Beijerland en het Hajeniushuis in 's-Heerenberg. Of in het Bezuidenhout, een wijk voor de middenstand. Alle zeven verlieten 'de buurt'. Vijf van de zeven, veertigers en beginnende vijftigers, in de bloei van hun leven en met een ongetwijfeld succesvolle toekomst voor zich, werden in 1942 en 1943 vermoord. Met hun geliefden en kinderen. Een enkele uitzondering daargelaten. Bij de aangetrouwde familieleden was het helaas niet anders. Slechts een enkeling is aan de door de Duitse bezetter in gang gezette vernietiging ontkomen.

Hier begint het verhaal over zes van de zeven kinderen van Joël Hamme en Hanneke Menk.

HELENA HAMME EN HARTOG KOOPMAN

Op 6 juni 1891 werd een tweede dochter, Helena geboren. Over haar jeugd is weinig terug te vinden. Veel wijst erop dat het een ambitieuze en intelligente vrouw was. Op haar kaart in de cartotheek van de Joodse Raad valt het nodige op. Ze was onderwijzeres aan een school in Gouda en had onderwijsaktes Frans, Engels en 'schoonschrijven'. Later, vanaf 15 oktober 1941, gaf ze in haar woonplaats Oud-Beijerland les aan Joodse kinderen. Joodse kinderen mochten na 1 september 1941 niet meer naar niet-Joodse scholen. Maar nog wel op speciaal voor hen ingerichte scholen. En ze mochten onderwijs volgen bij Joodse leraren thuis. Helena had een 'Sperré' van de Joodse Raad: ze werd – voorlopig – vrijgesteld van 'te-

werkstelling in Duitsland'. Op de kaart van de Joodse Raad waarop haar 'Sperre' in handschrift is vermeld, staat in typeletters dat ze 'flink' is. Een vrouw die van aanpakken moet hebben geweten.

Op 11 oktober 1918 trad ze in het huwelijk met Hartog Koopman. Haar broer Aaron was getuige bij het huwelijk. En ook Sally Strausz was getuige. Hij was de echtgenoot van haar jongere zus Dina, die een half jaar eerder, op 10 april 1918, was getrouwd.

Helena stond ingeschreven als inwoner van Gouda waar ze zich – kort voor haar trouwdag – op 3 september 1918 liet uitschrijven. Koopman was een effectenhandelaar en bankier. Bij Helena staat in de huwelijksakte vermeld dat zij 'zonder beroep' was.

De kinderen van Helena Hamme en Hartog Koopman

Helena, ongetwijfeld vernoemd naar de moeder van Hanneke Menk, en Hartog Koopman kregen drie kinderen. Twee dochters en een zoon. Op 7 augustus 1919 werd Franciska Koopman geboren in Oud-Beijerland. Met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid op de Molendijk 99, het eer-

Hanneke, Franciska en Meijer Koopman

De West-Voorstraat ligt aan de rechterkant. Het huis van Helena Hamme en Hartog Koopman, nummer 11, bevindt zich ter hoogte van de derde boom.

ste adres waar ze stonden ingeschreven. Op 9 februari 1922 werd Johanna Maria Koopman, vermoedelijke roepnaam Hanneke geboren. Op 2 oktober 1924 maakte de geboorte van Meijer Koopman, vernoemd naar de vader van Hartog Koopman, het gezin compleet. Tegen die tijd was het gezin neergestreken aan de West-Voorstraat 11. Een statig woonhuis. Inmiddels een rijksmonument dat aan het begin van de negentiende eeuw is gebouwd in de stijl van Lodewijk XVI. Boven de voordeur een gesneden draperie. Hartog Koopman bestierde in Oud-Beijerland een eigen spaar- en leenbank, een plaatselijke middenstandsbank. Aan huis.

Joodse gemeenschap

Oud-Beijerland kende van oudsher een Joodse gemeenschap. In 1790 werd een Joodse begraafplaats aangelegd aan

de Ossenbil, waar zich nu de Prinses Irenestraat bevindt. Tussen 1836 en 1860 kende de Joodse gemeenschap haar grootste bloei: in 1843 werd aan de Kerkstraat een synagoge gebouwd. De Joodse gemeenschap in Oud-Beijerland telde in 1940 nog geen veertig personen. Op een bevolking van iets meer dan zeventuizend zielen. Onder de Joodse inwoners de jongste broer van Helena, Marcus Hamme, met zijn gezin (echtgenote en twee dochters), die in 1942 Rotterdam hadden ingeruild voor Oud-Beijerland.

Kort na de bezetting namen de Duitsers de synagoge in gebruik als paardenstal. Na de bevrijding werd de synagoge verkocht en verbouwd tot een huishoudschool.

‘Sperren’

Niet alleen Helena had een ‘Sperre’ van de Joodse Raad. Ook Hartog Koopman was vooralsnog gevrijwaard voor ‘tewerkstelling in Duitsland’. Hun oudste dochter Franciska had – als plaatsvervangend hoofdvertegenwoordiger werkzaam bij de ‘Joodsche Raad Zuid-Hollandsche Eilanden’ – een eigen ‘Sperre’. En hun tweede dochter Hanneke die hoofdvertegenwoordiger van de Joodse Raad op de Zuid-Hollandse eilanden was, had uit dien hoofde een ‘Sperre’. Franciska kreeg – net als haar moeder – op haar kaart in de administratie van de Joodse Raad de vermelding dat ze een flinke indruk maakte. Ook hun zoon Meijer Koopman, toen nog net geen zeventien jaar, beschikte over een ‘Sperre’: hij was bij de Joodse Raad in dienst als ‘koerier’.

In de tweede helft van september 1942 begonnen de Duitsers stempels te zetten in de persoonsbewijzen voor degenen met een ‘Sperre’ (‘Inhaber dieses Ausweises ist bis auf

weiteres vom Arbeitseinsatz freigestellt'). Deze stempels waren voorzien van een nummer.

Wat waren deze 'Sperrren' waard? Niet veel. De voorzitters van de Joodse Raad voor Amsterdam vroegen de Duitse bezetter om 35.000 'Sperrren'. Ferdinand aus der Fünften van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* vond 17.500 meer dan genoeg. De voormannen van de Joodse Raad voor Amsterdam kweten zich van de taak om deze vermindering tot stand te brengen. Bij razzia's trokken de Duitsers zich op den duur overigens helemaal niets aan van de stempels.

Onderduik of naar Amsterdam?

In de loop van 1942 kregen de Joodse inwoners van Oud-Beijerland te horen dat ze naar Amsterdam moesten verhuizen. Over wat er verder gebeurde, is het volgende bekend. Het gaat om fragmentarische informatie. Het eerste fragment is van de auteur Frank Westerman. Zijn grootvader, Gerrit Vervelde, had op de hoek van de West-Voornestraat en de Peperstraat, een slagerij. Over zijn grootvader en diens 'daden van klein kaliber' gaf Frank Westerman, op 4 mei 2012 op uitnodiging van het Nationaal Comité 4 en 5 mei een lezing in De Nieuwe Kerk in Amsterdam.

Uit overlevering weet Frank Westerman – zo memoreert hij in zijn lezing – dat Hartog Koopman op een dag de slagerij was binnengestapt en Vervelde bij het hakblok apart had genomen:

'[Koopman] had een envelop met geld bij zich en vroeg of zijn buurman die voor de duur van de oorlog in bewaring wilde nemen. Op gezette tijden zou er iemand met

een codewoord om vragen, om er iets uit te halen. Mijn opa had de envelop woordeloos aangenomen.'

Frank Westerman kreeg van een inmiddels overleden oom van hem te horen dat de familie Koopman naar Rotterdam en Delft was vertrokken: 'ze doken onder'.³ In de herinnering van zijn moeder dook de familie in Rotterdam onder. Meijer Koopman zou op de markt in Dordrecht met valse voedselbonnen zijn aangehouden.⁴

Het tweede fragment is beter gedocumenteerd, hoewel de neerslag in documenten in die tijd niet altijd feilloos is. Op 11 augustus 1942 vertrokken op last van de Duitse bezetter zeventien van de 39 Joodse inwoners van Oud-Beijerland naar Amsterdam. Onder hen ook de familie Koopman.

Hoe deze zeventien Oud-Beijerland verlieten is dankzij verslagen van ooggetuigen bekend.⁵ Zij gingen met de tram van Oud-Beijerland naar Rotterdam. Deze niet meer bestaande tramverbinding liep over de Molendijk waar het gezin van slager Abraham Rood instapte. Er waren veel Oud-Beijerlanders op de been en een aantal vergezelde hun Joodse vrienden, bekenden en burens naar Rotterdam.

Een getuige herinnert zich dat veel mensen naar de Mo-

De tram stopt bij de slagerij van Bram Rood en brengt Joodse inwoners van Oud-Beijerland naar Rotterdam.

lendijk waren gekomen. Het waren immers dorpsgenoten. 'Ze zaten gewoon op de openbare school', aldus een van de aanwezigen op de Molendijk.

In de tram zaten de Oud-Beijerlandse Joden tussen passagiers, die een dagje naar Rotterdam gingen. 'Gesproken werd er niet veel. Je kon immers niet vooruitkijken. Je wist niet wat er ging gebeuren'. Nadat de tram het eindpunt aan de Roestraat had bereikt, werd de reis te voet voortgezet.

'We hebben gelopen tot bij het Poortgebouw. Daar was een loods met moffen voor het gebouw. We zijn tot aan de poort geweest. Daar hebben we elkaar een hand gegeven. Daarna hebben we niets meer van ze gehoord'.

Op 17 oktober 1942 vertrokken opnieuw Joodse Oud-Beijerlanders. Dit keer vier. Een week later, op 24 oktober 1942, doken zeven Joodse inwoners onder in Apeldoorn en Dordrecht. Op 29 oktober 1942 vertrokken nog eens vijf naar Amsterdam, waaronder Marcus Hamme (de jongste broer van Helena) met zijn gezin. De laatste zes Joodse inwoners verlieten kort daarna Oud-Beijerland. Voor veertien van hen betekende het een spoedige deportatie naar Auschwitz waar de eerste zes op 30 september 1942 werden vergast en de acht anderen in november 1942 om het leven werden gebracht.

Hartog Koopman en zijn gezin vestigden zich – zo blijkt uit hun kaarten in de cartotheek van de Joodse Raad – in Amsterdam in de Grevelingenstraat 4hs in de Rivierenbuurt, die de Duitse bezetter als een van de drie Joodse stadswijken in Amsterdam had aangewezen. Daar woonde de alleenstaande Eva Esther Vieijra (*Amsterdam 8 april 1896 – †Sobibor 11 juni 1943). Van Hanneke Koopman is bekend – het staat op haar kaart in de cartotheek van de Joodse Raad vermeld – dat ze werkzaam was bij de Joodse Raad in Amsterdam. Tot 28 april 1943 bij de 'Algemene Dienst'. Op die datum

werd ze overgeplaatst naar de 'Afdeling Voedselvoorziening'. Hetzelfde geldt voor Franciska Koopman.

Twee gebeurtenissen mogen hier niet onvermeld blijven. De eerste was het vertrek van Eva Esther Vieijra op 13 maart 1943 naar de Hollandse Schouwburg. Vermoedelijk na een oproep om zich te melden. Op 16 maart 1943 werd zij in de *Schreibstube* van het Kamp Vught ingeschreven.

Een aantal dagen na de aankomst van Eva Esther Vieijra in Kamp Vught arriveerde daar haar broer Jacob (*Amsterdam 21 april 1904) met zijn vrouw Selma de Wit (*Eindhoven 28 april 1905) en hun zoontje Max (*Amsterdam 24 januari 1940). Selma en Max werden in de barak ondergebracht voor kinderen tot vier jaar met hun moeders. De situatie in Kamp Vught was toen erbarmelijk. In de barak met de kleine kinderen was de situatie zo mogelijk nog erger. Op 6 en 7 juni 1943 vertrokken twee transporten vanuit Kamp Vught met een korte tussenstop in Westerbork naar het vernietigingskamp Sobibor. In het eerste transport van 6 juni 1943 Selma de Wit en Max. Vader Jacob bevond zich toen in het *Aussenkommando* Moerdijk, een van de werkkampen buiten het Durchgangslager. Hij kon daardoor geen afscheid nemen van vrouw en kind. Hij was niet de enige en de consternatie over de deportatie van de kinderen met hun moeders bereikte ook de Joodse Raad in Amsterdam. Voorzitter David Cohen spoedde zich naar het station in Vught maar kon niets uitspreken. Het nieuws over dit transport was dus al in Amsterdam bekend. Bij het tweede transport, de volgende dag, was voorzitter Cohen, weer op het station van Vught aanwezig. Het maakte niets uit.⁶

Was de deportatie van Eva Esther Vieijra al een teken aan de wand. Een tweede gebeurtenis, een paar weken eerder, moet voor Hartog Koopman en zijn gezin de doorslag heb-

ben gegeven om althans een poging te doen onder te duiken. Het aantal 'Sperrren' voor medewerkers van de Joodse Raad lag in het voorjaar van 1943 op ongeveer 14.000. In de ochtend van vrijdag 21 mei 1943 werden de voorzitters van de Joodse Raad bij Aus der Fünften van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* ontboden. Het aantal van 14.000 *gesperren* moest worden verminderd, gehalveerd. Bedenktijd twintig minuten.⁷

Om twee uur in de middag kwam de Joodse Raad in spoedzitting bijeen. De voorzitters gaven een korte uiteenzetting en lieten weten de opdracht 'zo tactisch mogelijk' te willen uitvoeren.

Wellicht hield de familie Koopman bij hun vertrek naar Amsterdam er al rekening mee dat er een moment zou komen dat onderduiken onvermijdelijk zou zijn om niet gedeporteerd te worden. Maandag 24 mei 1943 was zo'n moment. 'Ze hadden op twee adressen ondergedoken gezeten, in Delft en Rotterdam', aldus – zoals eerder vermeld – Frank Westerman. De vraag is dan hoe ze vanuit Amsterdam in Rotterdam en Delft zijn gekomen. Reizen was voor hen zonder valse persoonsbewijzen praktisch gezien onmogelijk.

Naar Westerbork

Op 1 juli 1943 werd het gezin van Hartog Koopman ingeschreven in het *Polizeiliches Durchgangslager Westerbork*. Ze verbleven in barak 97, het schooltje. En ook een handgeschreven aantekening 'Tr 6 7 43', hun deportatie op 6 juli 1943. Vanuit Westerbork naar Sobibor, een treinreis van drie dagen, waar ze kort na aankomst op 9 juli 1943 werden vermoord.

Dat de grootvader van Frank Westerman in juli 1943 werd opgepakt door NSB'ers, is een duidelijke aanwijzing dat Hartog Koopman en zijn gezin zijn verraden. Leden van de WA, de Weerbaarheidsafdeling, de ordedienst van de NSB, vervulden graag de rol van hulppolitie. Door het verraad moet het spoor naar de eerder aan slager Vervelde toevertrouwde geldsom zichtbaar zijn geworden. De grootvader van Frank Westerman werd overgebracht naar Kamp Vught waar hij tot 10 december 1943 als gevangene 6643 dwangarbeid moest verrichten.

Genealogisch overzicht Helena Hamme en Hartog Koopman

Helena Hamme

*Den Haag 6 juni 1891 – ✧Sobibor 9 juli 1943

∞ Hartog Koopman

*Oud-Beijerland 24 november 1889 – ✧Sobibor 9 juli 1943

1 Franciska Koopman

*Oud-Beijerland 7 augustus 1919 – ✧Sobibor 9 juli 1943

2 Johanna Maria Koopman

*Oud-Beijerland 9 februari 1922 – ✧Sobibor 9 juli 1943

3 Meijer Koopman

*Oud-Beijerland 2 oktober 1924 – ✧Sobibor 9 juli 1943

AARON HAMME EN HELENE SLAGER

De oudste broer van Helena Hamme, Arnold Aaron (Aaron) Hamme werd op 21 juni 1892 geboren. Hij was het tweede kind van Joël Hamme en Hanneke Menk. Over zijn jeugd is weinig te vinden in de archieven.

Uit de wel beschikbare summiere gegevens is het volgende af te leiden. Hij verhuisde vanuit Den Haag op 30 de-

cember 1916 naar Amsterdam. Pal naast de Blauwburg aan de Amstel 206. Op een steenworp afstand van het Waterlooplein vestigde hij zich als journalist.

Aaron Hamme trouwde op 14 maart 1928 met de tien jaar jongere Helene Slager, die op 13 augustus 1902 in Utrecht was geboren. Helene Slager was kantoorbediende in Den Haag en haar man liet zich als bedrijfsleider registreren in de huwelijksakte. Er waren twee getuigen. Allereerst Hartog Koopman, drie jaar ouder dan Aaron en toen al bijna tien jaar de echtgenoot van Aarons oudste zus, Helena. Als tweede Henriette Hamme, de jongste zus van Aaron Hamme. Ze liet zich als kantoorbediende vermelden in de huwelijksakte. Helene Slager en Henriette Hamme waren ongeveer van dezelfde leeftijd en het is goed denkbaar dat ze collega's en vriendinnen waren. Wellicht is zo de kennismaking tussen de twee geliefden tot stand gekomen.

Op 5 augustus 1930 werd hun zoon Joël (Jopie) geboren. Zij woonden in de Van Linschotenstraat 37 in het Bezuidenhout. Een inmiddels niet meer bestaande straat die na het bombardement van 3 maart 1945 heeft plaatsgemaakt voor nieuwbouw aan de Bezuidenhoutseweg en de Spaarwaterstraat. Wat er verder nog over was, is nu een speelveld.

T.O.P.⁸

Over Aaron Hamme is bekend dat hij naast zijn werk als bedrijfsleider actief was in het Joodse verenigingsleven. Waar hij overigens als bedrijfsleider werkte, kan helaas niet met zekerheid worden vastgesteld. Over zijn andere activiteiten is meer te melden. Hij was – zo blijkt uit een verslag in het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* van 1 mei 1931 – adviseur van

T.O.P., een Joodse vereniging die in Den Haag actief was met toneel, ontwikkeling en filantropie, toentertijd nog als *philantropie* geschreven wat de afkorting T.O.P. verklaart. Oorspronkelijk stond de afkorting voor een banalere omschrijving: tot ons plezier.

De vereniging kampte in die tijd met spanningen in het bestuur en onvrede tussen bestuur en leden. Aaron Hamme vervulde weliswaar geen bestuursfunctie maar voerde wel uitvoerig het woord op de ledenvergaderingen. Opmerkelijk was zijn pleidooi voor zomerkampen voor leden van de vereniging.

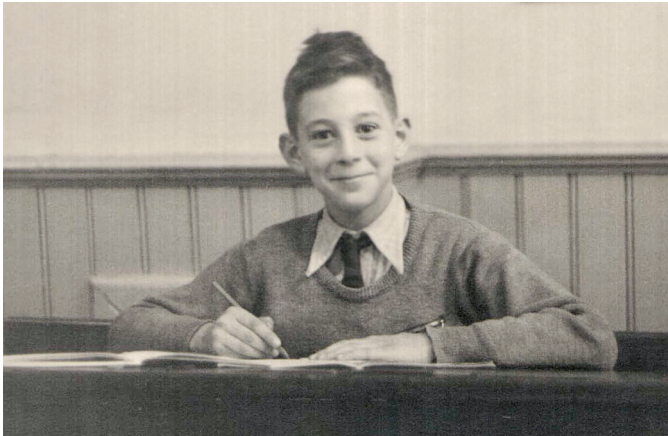
Aaron Hamme was ook redacteur van *Ha'amoed De Vuurzuil*, een blad dat elke twee weken verscheen en als officiële spreekbuis fungeerde van de Joodse wijk-, cultuur-, sport- en jeugdverenigingen in Den Haag. Wellicht dat zijn rol bij dat blad ook inhield dat hij naast journalistieke activiteiten bedrijfsmatig de leiding had van dat periodiek. Het blad verscheen van juni 1931 tot mei 1940. In de editie van 12 augustus 1932 werd enthousiast verslag gedaan van een kamp met padvinders uit heel Nederland dat van 2 tot 12 augustus 1932 was georganiseerd op het landgoed Oosterbeek in Wassenaar. Op 6 augustus 1932 bezocht een daar verblijvende groep Joodse padvinders de dienst in de synagoge in de Wagenstraat. Gretig werd de toespraak van een van de bestuursleden van de *Nederlandse Padvindersvereniging* aangehaald waarin de 'geest van bereidwilligheid, hulpvaardigheid en vrede' als idealen van de padvinderij werd onderstreept. Zo'n doelstelling moest, aldus de verslaggever van *Ha'amoed De Vuurzuil*, van harte worden toegejuicht. Dat niet-Joodse deelnemers aan het kamp op zaterdag taken van de Joodse deelnemers overnamen en op zondag Joodse deelnemers voor sommige niet-Joodse padvinders, was voor de verslag-

gever tekenend voor de goede onderlinge sfeer.

Het was in ieder geval een krachtige impuls voor het bestuur van T.O.P. om 'bestaande plannen voor oprichting van een padvindersgroep op korte termijn te realiseren'.⁹ Toen op 18 november 1932 de districtscommissaris van de *Nederlandse Padvindersvereniging* de leden van T.O.P. toespraak, werd zijn enthousiast betoog met een ovationeel applaus afgesloten. Een ereraad werd gevormd en twee dagen later, op 20 november 1932, kwam voor het eerst de T.O.P.-padvindersgroep bijeen. Op 22 januari 1933 werd de T.O.P.-padvindersgroep als groep 28 van het district Den Haag van de *Nederlandse Padvindersvereniging* geïnstalleerd.

Aannemelijk is dat Joël, de zoon van Aaron, actief was in de padvinderij, zeker gezien zijn vaders enthousiasme voor de onderlinge saamhorigheid van de padvinders.

Op 3 mei 1940 berichtte het *Nieuw Israëlitisch Dagblad* dat de toevloed van nieuwe leden voor de welpengroep van de

Joël Hamme, zoon van Aaron en Helene Hamme

T.O.P.-padvindergroep zo groot was dat een ledenstop moest worden afgekondigd.

Op 2 april 1941 werden op last van de Duitse bezetter alle padvindergroepen ontbonden.

Waarschuwingen

Op 16 september 1941 stierf John Hamme, de oudste zoon van Manuel Hamme en Roosje (Ro) Koekoek in Mauthausen. Later over hen meer. Manuel was een jongere broer van Aaron Hamme. Het bericht van de dood van John Hamme bereikte zijn ouders pas in het voorjaar van 1942. Vermoedelijk maakten ze zich al geruime tijd zorgen. Er kwamen met grote regelmaat berichten uit Mauthausen over de dood van jonge Amsterdammers die tijdens razzia's in 1941 waren opgepakt.

Aaron Hamme en zijn broer David Hamme beschikten in hun woningen in het Bezuidenhout over een telefoon-aansluiting. Ook Manuel Hamme kon per telefoon in zijn woning aan de Stadionweg 130¹¹ in Amsterdam (nummer 93126) rechtstreeks bellen met aansluitingen op het telefoonnet van het 'district 's-Gravenhage'. Wat er na de officiële bekendmaking van de dood van John Hamme gebeurde en wat voor reacties die bekendmaking te weeg bracht, is niet bekend.

Helena Koopman-Hamme, Hartog Koopman en hun kinderen hadden zich verzekerd van een 'Sperré'. Dat gold ook voor zijn jongere broers David en Marcus. Manuel Hamme moet welhaast zeker na de jobstijding over de dood van zijn oudste zoon een vlucht naar Zwitserland zijn gaan voorbereiden. De jongste zus, Henriette, slaagde erin om – door on-

der te duiken – uit de handen van de Duitsers en hun Nederlandse handlangers te blijven. Aaron met zijn gezin en zijn zus Dina met haar gezin hadden geen ‘Sperrin’.

De Joodse Raad¹⁰

Op 12 februari 1941 droeg de Duitse bezetter vertegenwoordigers van Joodse organisaties in Amsterdam op om een ‘Joodsche Raad voor Amsterdam’ op te richten. Een half jaar later stelde de Joodse Raad vertegenwoordigers buiten Amsterdam aan. Den Haag kreeg als grote stad met een grote Joodse populatie een hoofdvertegenwoordiger in de persoon van Henri Edersheim. Die liet zich in de Haagse Joodse Raad omringen door enkele anderen, waaronder de in het vorige hoofdstuk genoemde jurist en ambtenaar Frank Kleerekoper, woonachtig aan de Carel Reinierszkdade 101.

Op 31 juli 1942 lieten de Duitsers weten dat mogelijk vijf- tot zeventuizend personen zouden worden gedeporteerd. De Joodse Raad in Den Haag besloot er het beste van te maken. Meewerken om erger te voorkomen.

Uitgebreide instructies voor de bepakkings werden besproken en opgesteld. Op 1 augustus 1942 stelde de Joodse Raad in Den Haag een twee bladzijden lange lijst met behoeftigheden vast met als onderwerp ‘Transporten naar Duitschland’. Om alle gedeporteerden van de juiste spullen te voorzien werd in de Agathastraat, de nieuwe door de waarnemend burgemeester ingevoerde benaming van de Wilhelminastraat in Bezuidenhout, een ‘bureau inzameling’ ingericht.¹¹ In de Cornelis Speelmanstraat in Bezuidenhout werd een ‘uitrustingsdepot’ gevestigd. Beide straten zijn door het bombardement van 3 maart 1945 van de kaart geveegd.

De Joodse Raad in Den Haag groeide uit tot een enorme organisatie die geleid werd vanuit het secretariaat aan de Hartogstraat, een zijsteeg van het Noordeinde. Wie een functie kon bemachtigen in deze uitdijende organisatie of die een functie vervulde in de voor de Duitse bezetter belangrijke industrietakken (zoals de diamantbewerking en de oorlogsindustrie), was verzekerd van een 'Sperr'. Voorlopig want in januari 1943 werd de Joodse Raad in Den Haag gedwongen zijn personeelsbestand in te krimpen. De deportaties volgden elkaar in een hoog tempo op en de Duitse bezetter had Den Haag eind april 1943 *judenfrei* verklaard. Alleen de laatste medewerkers van de Joodse Raad en de ondergedoken Joden waren nog in Den Haag

Het transport van 18 augustus 1942

Het was de bedoeling van de bezetter om op 18 augustus 1942 een eerste transport van vierduizend Haagse Joden naar Westerbork te laten vertrekken. Alle vierduizend hadden een oproep gekregen om zich te melden bij het station Staatsspoor, het huidige Den Haag Centraal. Men werd voorgelaten dat ze voor *Arbeitseinsatz* naar Duitsland zouden gaan. Dat vooruitzicht klonk vals en was omgeven met een gevoel van naderend onheil. Genoeg reden om niet te reageren op de oproep. Vermoedelijk hebben hooguit 1.200 van de opgeroepen vierduizend personen zich gemeld bij het station. De Duitse bezetter pakte het voortaan anders aan: agenten van de Haagse gemeentepolitie gingen in de avond naar de woningen van opgeroepen Haagse Joden om hen te arresteren. Ze werden naar het Joods Tehuis aan de Paviljoensgracht gebracht waar de Joodse Raad zorgde voor transport

van hun rugzakken naar station Staatsspoor. Zelf gingen ze met tramlijn 13 oflopend naar de treinen.

Zover was het op 18 augustus 1942 nog niet. Aaron Hamme, Helene en hun zoon volgden de oproep op. Het was hen die dag toegestaan om op een door hen zelf te bepalen tijdstip boodschappen te doen, na acht uur 's avonds op straat te zijn, de tram naar het station te nemen en in de wachtruimte van het station te verblijven. Na het inleveren van hun huissleutels vertrokken ze. Er gingen twee treinen naar Westerbork, de eerste om een uur en de tweede om kwart voor twee. Midden in de nacht.

Aaron Hamme, zijn vrouw Helene en hun zoon Joël, hoorden dus tot de eerste grote groep van Joodse inwoners van Den Haag die op 18 augustus 1942 naar Westerbork vertrokken. Op 16 september 1942 werden ze 'op transport' gesteld. In de trein zaten 1.710 gedeporteerden. De trein arriveerde op 18 september in Auschwitz. Op 30 september 1942 werd Aaron Hamme vermoord. Een dag later Helene Hamme-Slager en Joël Hamme. Na hun neef John Hamme waren zij in de familie Hamme de volgende slachtoffers van de Duitse moordmachine.

Genealogisch overzicht Arnold Aaron Hamme en Helene Slager

Arnold Aaron Hamme

*Den Haag 21 juni 1892 – ✧Auschwitz 30 september 1942

∞ Helene Slager

*Utrecht 13 augustus 1902 – ✧Auschwitz 1 oktober 1942

1 Joël Hamme

*Den Haag 5 augustus 1930 – ✧Auschwitz 1 oktober 1942

MANUEL HAMME EN ROOSJE KOEKOEK

Emanuel David (Manuel) Hamme werd op 3 december 1894 geboren. Hij was het derde kind van Joël Hamme en Hanneke Menk. Hij trouwde op 21 september 1921 met Roosje (Ro) Koekoek (*Den Haag 3 december 1899).

De familie Koekoek

Ro was de oudste dochter van Nathan Koekoek en Esther Bloemkoper. De ouders van Ro trouwden op 19 januari 1899. Het gezin telde zes dochters. Na Ro volgden Sara (Suus), Anna, Sientje, Hendrika (Riek) en Rosaline.

Suus, lerares, overleefde de oorlog samen met haar man, de wiskundeleraar Matthijs van Rees. Ze woonden in Rotterdam en hadden twee zonen, Louis en Nico. Ze vertrokken naar België en keerden na de bevrijding terug naar Rotterdam.

De derde dochter, Anna, haar man Salomon Zeldenrust en hun jongste zoon, Jacques, werden in Auschwitz vermoord. De oudste zoon, Joseph Jacob (Joop), was de enige in dit gezin die overleefde. Manuel Hamme was op 4 februari 1931 getuige bij het huwelijk van Anna en haar man.

Sientje, de vierde dochter, verhuisde met haar gezin naar Breda op 15 juli 1938. Tijdens de oorlog zaten ze ondergedoken. Ze werden verraden en gedeporteerd. En vermoord. Zij werd met haar twee zonen op 7 juli 1944 in Auschwitz vergast. Haar man, Isaac Niekerk bezweek op 15 maart 1945 in Bergen-Belsen.

Riek, haar man Emanuel en hun twee oudste zonen werden in 1944 vermoord. Hun jongste zoon, Benjamin Spiero,

overleefde. Wanneer Benjamin precies is geboren, kon niet worden achterhaald. Waarschijnlijk in 1943. Hij overleed veel te jong, op 28 oktober 1981, in Amsterdam. Emanuel Spiero, de vader, had een winkel in ijzerwaren in de Prins Hendrikstraat in Den Haag.

Rosaline, de zesde en jongste dochter, overleefde samen met haar man en hun zoon de oorlog. Zij was in 1937 met Abraham de Leon getrouwd. De Leon was in Londen geboren. Hij stamde uit een geslacht van Portugese, Sefardische Joden. Rosaline en haar man hadden een zoon, Sydney. Rosaline, haar man en hun kind werden met hetzelfde transport naar Westerbork gebracht als Aaron Hamme en zijn gezin. Op 19 augustus 1942 kwamen ze met een van de twee treinen die die nacht vanuit Den Haag vertrokken waren aan in Hooghalen. Vandaar liepen zij, net als Aaron Hamme en zijn gezin, van het station naar het *Polizeiliches Durchgangslager Westerbork*, een weg met een afstand van 5,3 kilometer die – in de woorden van Loe de Jong – bezaaid lag met koffers en tassen die de gedeporteerden niet meer konden dragen. Rosaline en haar zoon verbleven eerst in barak 42, een van de meisjesbarakken. Op 12 november 1942 kregen ze de beschikking over een van de kleine woningen met centrale verwarming in barak 48. Daar moeten ze geruime tijd zijn gebleven.

Wie als Sefardische Jood kon bewijzen dat hij vier Sefardische grootouders had en verder geen banden onderhield met Asjkenazische, Oost-Europese of Hoogduitse Joden, maakte kans op een plek op de *Rückstellungsliste*, beter bekend als de Calmeyerlijst. Het bleek in de praktijk een uiterst langdurige procedure te zijn. Al in september 1942 werden de eerste verzoeken van Sefardische Joden ingediend bij de

Entscheidungsstelle für Zweifelsfragen der Abstimmung, een aan het Binnenhof gevestigde afdeling van het *Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz*. De *Entscheidungsstelle* stond onder leiding van de Duitse jurist Hans-Georg Calmeyer. Hij moest uiteindelijk beslissen of iemand geheel of gedeeltelijk ‘van joodschen bloede’ was. Het is zeer wel mogelijk dat Abraham de Leon geprobeerd heeft om op deze manier aan deportatie van hemzelf en zijn gezin te ontkomen of in ieder geval zo lang mogelijk uit te stellen. Uiteindelijk kregen 362 personen een plek op de lijst van ‘zuivere’ Sefardische Joden.

Abraham de Leon stierf in 1963. Rosaline overleed in Londen in 2006, op 96-jarige leeftijd.

Esther Bloemkoper, de moeder van deze zes dochters, overleed in 1937. In 1940 hertrouwde Nathan, in zijn werkzame leven slager en vleeshandelaar, met Esther van Broek. Zij voorzag in haar levensonderhoud door het verhuren van pensionkamers. Beiden werden op 26 februari 1943 in Auschwitz vermoord.

Genealogisch overzicht familie Koekoek

Nathan Koekoek

*Den Haag 11 april 1874 – ✧Auschwitz 26 februari 1943

∞ Esther Bloemkoper

*Den Haag 19 januari 1875 – ✧Den Haag 17 september 1937

1 Ro Koekoek

*Den Haag 3 december 1899 – ✧Amsterdam 22 juli 1990

∞ Manuel Hamme

*Den Haag 2 november 1984 – ✧Amsterdam 6 juni 1961

2 Sara (Suus) Koekoek

*Den Haag 3 november 1899 – ✧Rotterdam 3 mei 1971

∞ Matthijs van Rees

*Den Haag 14 oktober 1899 – ✧Onbekend

- Louis van Rees
- *Dordrecht 9 oktober 1925
- Nico van Rees
- *Dordrecht 13 juni 1929
- 3 Anna Koekoek
 - *Den Haag 9 februari 1903 – ☆Auschwitz 27 augustus 1943
- ∞ Salomon Zeldenrust
 - *Den Haag 17 juli 1904 – ☆Auschwitz 9 januari 1944
 - Joseph Jacob Zeldenrust
 - *Rijswijk 11 november 1931
 - Jacques Zeldenrust
 - *Den Haag 29 april 1935 – ☆Auschwitz 6 maart 1944
- 4 Sientje Koekoek
 - *Den Haag 6 november 1904 – ☆Auschwitz 7 juli 1944
- ∞ Isaac Niekerk
 - *Stompwijk 16 januari 1906 – ☆Bergen Belsen 15 maart 1945
 - Salomon Niekerk
 - *Den Haag 7 februari 1932 – ☆Auschwitz 7 juli 1944
 - Nico Niekerk
 - *Den Haag 14 oktober 1933 – ☆Auschwitz 7 juli 1944
- 5 Riek Koekoek
 - *Den Haag 26 februari 1908 – ☆Auschwitz 28 januari 1944
- ∞ Emanuel Spiero
 - *Den Haag 27 september 1912 – ☆Onbekend 30 juni 1944
 - Nico Spiero
 - *Den Haag 18 april 1939 – ☆Auschwitz 28 januari 1944
 - Robert Spiero
 - *Den Haag 23 mei 1941 – ☆Auschwitz 28 februari 1944
 - Benjamin Spiero
 - *1943 – ☆Amsterdam 9 januari 1981
- 6 Rosaline Koekoek
 - *Den Haag 30 december 1909 – ☆Londen 2006

∞ Abraham de Leon

*Londen 16 juni 1904 – ☆Londen 1963

–Sydney de Leon

*Den Haag 11 november 1939

∞ Esther van Broeck

*Rotterdam 5 november 1884 – ☆Auschwitz 26 februari 1943

Huwelijk van Manuel Hamme en Ro Koekoek en de geboorte van hun kinderen

Manuel Hamme en Ro Koekoek stapten in 1921 in Den Haag in het huwelijksbootje. Als getuige van de bruid trad haar oom, Jacob Bloemkoper, op. Hij werd op 14 mei 1943 in Sobibor vermoord. De getuige van de bruidegom was de oudste broer van Manuel Hamme, Aaron. Hij werd – het is eerder gememoreerd – met vrouw en kind in 1942 vergast in Auschwitz.

Ro Koekoek werd als ‘zonder beroep’ vastgelegd in de gemeentelijke administratie. Manuel Hamme als ‘handelsreiziger’. Of hij toen al – zoals later – zich had toegelegd op de handel in bont, is goed mogelijk. Bekend is dat hij zich op 28 oktober 1914 liet uitschrijven bij de gemeente Den Haag en naar Aken vertrok. Acht maanden later, op 17 juni 1915, verhuisde hij naar de Nieuwe Kerkstraat 95 in Amsterdam. Daarna volgden nog twee verhuizingen. Eerst naar de Christiaan Bruningstraat 20 op 31 juli 1916 en op 4 mei 1917 naar de Wagenstraat. Beide in Amsterdam. Hoe en waar Ro Koekoek en Manuel Hamme elkaar hebben leren kennen, valt niet op te maken uit de archieven. Ro was in Den Haag geboren en woonde daar tot aan haar huwelijk.

Op 3 september 1922 werd John Hamme geboren. Op

13 juli 1925 volgde de geboorte van Nico Hamme. Hanneke Hamme, hun derde kind, werd op 11 juli 1933 geboren.

Aanvankelijk woonde het gezin in de Karel du Jardinstraat bij het Sarphatipark in Amsterdam. Later in de Emmastraat bij het Vondelpark. In 1937 volgde de verhuizing naar de Valeriusstraat en in 1940 naar de Stadionweg 130^{II}. John Hamme trad in de voetsporen van zijn vader en deed atelierwerk bij het modehuis Hirsch aan het Leidseplein en bij bontwerker Baaij in de Van Baerlestraat.

Manuel Hamme was jarenlang handelsreiziger in bontvellen. In 1937 begon hij samen met een zakenpartner een eigen groothandel in Amsterdam, HaBé n.v. Vellen- en Pelte-rijenhandel. Zijn compagnon was Abraham van Beetz (*Amsterdam 6 januari 1907 – ✧Amstelveen 20 februari 1988).

John Hamme

In 1941 volgde de ene na de andere maatregel tegen Joden. Joodse Nederlanders werden geïsoleerd, van hun rechten en hun bezittingen beroofd en geïntimideerd.

Begin 1941 was het in Amsterdam en Den Haag onrustig op straat en zochten leden van de WA van de NSB plekken op waarvan ze wisten dat daar veel Joden kwamen. In Den Haag werd het interieur van de Nederlands Israëlitische Gemeente in de Nieuwe Molstraat vernield. Ook moesten enkele winkels van Joden in de Haagse Wagenstraat het ontgelden. In Amsterdam was het dagenlang onrustig, met name rond het Rembrandtplein waar NSB'ers het voorzien hadden op Amsterdamse Joden.

Op 11 februari 1941 braken rellen uit toen een groep leden

van de wa naar het Waterlooplein trok met de bedoeling om daar aanwezige Joden in elkaar te slaan. Een knokploeg, voornamelijk bestaande uit kaderleden van de communistische partij uit Kattenburg, probeerde dat te voorkomen. In de daaropvolgende vechtpartij bleef wa-man Hendrik Koot bewusteloos op de grond liggen. Zonder verder bij kennis te zijn gekomen overleed hij drie dagen later. De schuld van de rellen en de dood van Koot werd in de schoenen van Amsterdamse Joden geschoven. Het vuur werd opgestookt door nepnieuws: Amsterdamse Joden zouden de strot van Koot hebben doorgebeten en zijn neus en oren hebben afgebeten. Koots begrafenis op 17 februari 1941 – met groot ceremonieel – was de opmaat voor nieuwe rellen. Voor Hanns Albin Rauter, *Generalkommissar für das Sicherheitswesen*, aanleiding om op zaterdagmiddag 22 februari 1941 en de volgende zondagochtend Joodse mannen in de leeftijd van 20 tot 35 jaar op te pakken. 425 jonge Joodse mannen werden naar Kamp Schoorl overgebracht. Op 25 februari 1941 brak de Februaristaking uit die de Duitse bezetter met geweld wist te onderdrukken. Er vielen acht doden.

In Kamp Schoorl werden nog enkele gevangenen uit Den Haag aan de groep toegevoegd. Ongeveer veertig anderen mochten het kamp vanwege gezondheidsklachten verlaten.¹² De overgebleven 395 werden op 27 februari 1941 op transport gesteld naar Buchenwald. Daar overleden veertig mannen als gevolg van mishandeling en de erbarmelijke leefomstandigheden. Een paar weken later – de mannen waren uiteindelijk naar Mauthausen overgebracht – volgde een nog grotere stroom aan overlijdensberichten.

Op 4 juli 1941 stond in het *Joodsche Weekblad* een bericht over het overlijden van de achttienjarige Arnold Heilbut die op 26 juni 1941 was overleden. Op 11 juli 1941 volgde een be-

richt over het overlijden van de achttienjarige Karl Marcel Cossmann, eveneens op 26 juni 1941. Weer een week later werd het overlijden gemeld van de 29-jarige Philip Louis Frank. Hij was op 8 juli 1941 overleden. In het *Joodsche Weekblad* van 1 augustus 1941 stonden twee overlijdensberichten. Beiden op 18 juli 1941 gestorven en beiden negentien jaar oud: Paul Katz en Hans Herbert Mamlok. Week na week stonden in het *Joodsche Weekblad* overlijdensadvertenties van jonge mannen die in Mauthausen waren omgekomen.

Nieuwe razzia's

Mauthausen kreeg een lugubere naam nadat binnen korte tijd zoveel overlijdensberichten bekend werden van kerngezonde jonge mannen. Nieuwe transporten naar Mauthausen stonden op stapel. Op 14 mei 1941 pleegde de groep-Dobbe¹³ een aanslag op een villa aan de Bernard Zweerskade in Amsterdam, een Duits officiersverblijf. De schade was enorm, maar er vielen geen slachtoffers. Op 3 juni 1941 slaagde het verzet erin de telefooncentrale van de *Luftwaffe* op Schiphol onklaar te maken. Daarbij was sprake van een zwaargewonde.

Van enige betrokkenheid van Joden was geen sprake. Als vergelding besloot de Duitse bezetter desalniettemin driehonderd jonge Joodse mannen op te pakken. Niet met groot-schalige razzia's zoals op 22 en 23 februari 1941, maar aan de hand van namenlijsten van mannen in een werkkamp in de Wieringermeer¹⁴ en met kleine razzia's in Amsterdam waaraan de Amsterdamse gemeentepolitie zij aan zij met de *Sicherheitspolizei* meedeed.

Op 11 juni 1941 werden in Amsterdam in cafés en bij

sportverenigingen jonge Joodse mannen aangehouden. Onder hen John Hamme, die naar zijn avondschool wilde waar hij na zijn mulodiploma een aanvullende opleiding volgde. Zodra hij op straat was, werd hij opgepakt.

John Hamme kwam via Kamp Schoorl in Mauthausen terecht en werd – net als zovelen – kort na aankomst op 16 september 1941 vermoord. Hij was negentien jaar oud.

Het duurde tot het voorjaar van 1942 dat zijn ouders op de hoogte werden gesteld van zijn dood.

De onderduik

In juni 1942 kreeg de Joodse Raad voor Amsterdam te horen dat de *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung* weldra zou beginnen met het oproepen van Joodse Amsterdammers voor de *Arbeitseinsatz*. De Joodse Raad moest ervoor zorgen dat de opgeroepen hun bezittingen op formulieren registreerden en ook informatie zouden verschaffen over hun gezinsituatie. De opgeroepen zouden eerst per trein naar het *Polizeiliches Durchgangslager Westerbork* gaan dat op 1 juli 1942 onder de *Sicherheitspolizei* was komen te vallen. Het ging om vierduizend Joodse Amsterdammers die tot 17 juli 1942 zouden worden opgeroepen. Daarna zouden nieuwe oproepen worden verstuurd.

Uit de kaarten in de cartotheek van de Joodse Raad is op te maken dat Nico Hamme op of omstreeks 13 juli 1942, zijn 17de verjaardag, een oproep toegezonden kreeg. Zijn zus Hanneke zou op 26 juli 1942 een oproep krijgen. Manuel en Ro op 30 juli 1942. Zover lieten Manuel en Ro het niet komen: ze besloten met hun kinderen begin juli 1942 via België naar Zwitserland te vluchten.¹⁵ Manuel Hamme kende de

weg in Brussel, sprak Frans en hij beschikte volgens zijn zoon Nico over 'enige financiële middelen'. Hij moet de vlucht, al dan niet met een zwager en een van de zussen van zijn vrouw, hebben voorbereid. Afwachten was geen optie meer.

De Zwitserse weg

Manuel Hamme beschikte in Brussel over een belangrijk contact, Maurits Bolle. Daarover zo meteen meer. Al kort na de Duitse bezetting van Nederland, België en een deel van Frankrijk waren er verschillende georganiseerde vluchtroutes naar Zwitserland en via het niet-bezette deel van Frankrijk naar Spanje en Portugal. Studenten, geallieerde piloten, Joodse vluchtelingen probeerden zo in veilig gebied terecht te komen. Uiteindelijk zou de organisatie, die via België opereerde in de vluchtroute, uit ongeveer driehonderd personen bestaan. Een groot deel ervan werd in de loop van de tijd gearresteerd en verdween naar concentratiekampen. Wat Nederland betreft waren er in Brabant en Limburg verschillende groepen actief om vluchtelingen de grens met België over te brengen. Na de eerste oproepen voor 'tewerkstelling in Duitsland' in de zomer van 1942 groeide het aantal Joodse vluchtelingen snel.

Loe de Jong heeft de organisatie van de vluchtroutes 'levensgevaarlijk werk' genoemd. Er waren talrijke schuiladressen nodig en bij het passeren van de Frans-Zwitserse grens moest rekening worden gehouden met de Franse en Zwitserse grensbewaking. Niet alleen was kennis van het terrein nodig, maar ook was het anderen dan de plaatselijke bewoners niet toegestaan om zonder vergunning in het

grensgebied te verblijven. Loe de Jong telde ongeveer duizend vluchtelingen die met succes aan de Duitse bezetter zijn ontkomen: ongeveer zeshonderd Nederlanders, ruim honderd (Britse) piloten, ongeveer tweehonderd Fransen en honderd Belgen en personen met een andere nationaliteit.

Maurits Bolle

Bij Baarle-Nassau passeerde het gezin van Manuel Hamme de grens met België met de hulp van een *passeur* die hen op Belgisch grondgebied overdroeg aan de volgende schakel op hun vluchtweg. Manuel Hamme had de vlucht gedegen voorbereid. Hij beschikte over Belgisch geld en kende in Brussel Maurits Bolle (*Den Haag 7 september 1890). Bolle was afkomstig uit Den Haag en woonde in de Avenue Louis Lepoutre met zijn vrouw en dochter Helene. De zakenman Bolle – in Brussel beter bekend als Maurice Bolle en Papa Bolle – was de zoon van Juda Maurits Bolle en Dina Abrahamson. Juda Maurits Bolle was muziekonderwijzer en vervulde een spilfunctie in het religieuze leven van de Haagse Joden, waar hij onder andere het koor van de grote synagoge dirigeerde. Dit koor luisterde met hem als dirigent op 13 januari 1938 de inwijding op van de nieuwe synagoge aan de De Carpentierstraat, waar met name David Hamme de drijvende kracht achter was.

Manuel Hamme en zijn gezin werden na aankomst ondergebracht in de woning van Bolle. ‘Toen we bij Mau Bolle aankwamen logeerden daar in huis ongeveer twintig mensen’, aldus Nico Hamme die de vlucht en de schuiladressen minutieus heeft beschreven op een website die op initiatief van zijn jongste dochter is opgezet.¹⁶

Na een paar dagen werd het gezin van Manuel Hamme ondergebracht in een hotel in de bosrijke omgeving van Brussel, in Gistoux. Het was vakantietijd en zonder echt op te vallen kon vakantie worden gevierd. Bolle zorgde voor valse identiteitspapieren en in afwachting van de volgende etappe op weg naar Zwitserland bleef het gezin van Manuel Hamme in Gistoux. De verbinding over de Frans/Zwitserse grens was – zo bleek – echter uitgevallen. Dat betekende dat gekozen moest worden. Of op eigen gelegenheid de oversteekte wagen of onderduiken in België. Sientje Koekoek, haar man Isaac Niekerk en hun twee zonen waren ook over de Zwitserse weg gevlucht en hadden de grens met Zwitserland overgestoken. Daar werden ze teruggestuurd. ‘Ook zij zijn na terugkomst in België ondergedoken en we hadden regelmatig contact met hen’, aldus Nico Hamme.

Met het einde van de vakantie in zicht kwam de vraag op hoe het nu verder moest. In het hotel was nog een ander gezin (‘in dezelfde omstandigheden’). De moeder sprak Ro Koekoek aan en vertelde dat haar kinderen in september naar een kostschool in de Ardennen zouden gaan. Ze raadde aan hetzelfde met Nico en Hanneke te doen. Zo gezegd, zo gedaan.

Bolle had intussen in Ukkel voor Manuel en Ro onderdak geregeld in een vrij grote villa waar een vrouw woonde met haar twee kinderen. Voor eten werd gezorgd via connecties van deze vrouw.

Voor het vinden van schuiladressen werkte Bolle samen met dominee Antoon ten Kate (*Rotterdam 3 december 1897). Ten Kate was op 26 juni 1927 tot predikant van de Nederlandse Evangelische Kerk benoemd. Hij had binnen en buiten zijn gemeente veel contacten en kon op die manier beschikken over een groot netwerk van personen die onder-

duikers konden helpen met het vinden van schuilplaatsen en financiële middelen. Bolle werd in 1943 gearresteerd maar zou de Tweede Wereldoorlog overleven. Hij kwam in Buchenwald terecht en kon in de verwarring na een Amerikaans luchtbombardement ontsnappen. Na de bevrijding van Brussel op zondag 3 september 1944 keerde hij terug naar de Belgische hoofdstad.

Rue du Lac

De kostschool waar Nico en Hanneke naar toe gingen, lag midden in uitgestrekte bossen in de landstreek Condroz bij het dorp Méan, vlakbij Durbuy, een toeristische trekpleister. Het verblijf in het internaat in het Chateau de Bassines beviel Nico aanmerkelijk beter dan zijn acht jaar jongere zus die nauwelijks Frans sprak en daardoor moeilijk aansluiting vond met de andere kinderen. Manuel Hamme en Ro leerden in Brussel het echtpaar Meddens kennen die aanbood om Hanneke bij hen in huis op te nemen. Ze zou dan naar de Nederlandstalige Prinses Julianaschool gaan waar ook de kinderen van de familie Meddens op school zaten.

Bolle slaagde erin om de ouders en kinderen van Manuel Hamme met behulp van welwillende ambtenaren onder valse namen in te schrijven in het bevolkingsregister van een kleine plattelandsgemeente. Vervolgens zorgde hij ervoor dat ze administratief verhuisden naar Brussel. Op die manier was het makkelijk om aan distributiebonnen te komen en konden de ouders van Nico en Hanneke een huis huren in Brussel, in de Rue du Lac, een zijstraat van de Avenue Louise. Dat betekende ook dat zowel Hanneke als Nico weer thuis konden gaan wonen. Net op tijd: op 25 oktober 1943 deed de

Feldgendarmerie een inval in de kostschool en nam iedereen mee. Nico was op 15 oktober 1943 vertrokken.

Genealogisch overzicht Manuel Hamme en Ro Koekoek

Ro Koekoek

*Den Haag 3 december 1899 – ✧Amsterdam 22 juli 1990

∞ Manuel Hamme

*Den Haag 8 mei 1984 – ✧Amsterdam 6 juni 1961

1 John Hamme

*Amsterdam 3 september 1922 – ✧Mauthausen 16 september
1941

2 Nico Hamme

*Amsterdam 13 juli 1925

3 Hanneke Hamme

*Amsterdam 11 juli 1933

DINA JOËL HAMME EN SALLY STRAUZ

Dina Joël Hamme werd als het vierde kind van Joël Hamme en Hanneke Menk geboren op 23 oktober 1896. In de Wagenstraat 92. Zij trouwde op 10 april 1918 met Sally Joseph Strausz (*Bergh 26 juli 1888). Leopold Strausz, een oudere broer van Sally, was de getuige van de bruidegom. Aaron Hamme, haar oudste broer, was de getuige van de bruid. Leopold werd op 14 mei 1943 vermoord in Sobibor. Dina en Sally kregen vier kinderen waarvan een doodgeboren.

De kinderen voerden hun achternaam zonder 'z'. De oudste was Sara, Saartje, die op 23 maart 1920 in 's-Heerenberg werd geboren. Zo meteen meer over haar. Haar broer Julius Joseph was ruim een jaar jonger (*'s-Heerenberg 6 september 1921). Op 29 juli 1924 beviel Dina van een doodgeboren

kind. Het kind kreeg geen naam en het geslacht is niet bekend. De jongste was Benjamin Straus (*'s-Heerenberg 4 november 1930).

's-Heerenberg

's-Heerenberg kende van oudsher een Joodse gemeenschap. De Joodse begraafplaats langs de weg naar Zeddam komt in de archieven al in 1752 voor. Aan het eind van de achttiende, begin van de negentiende eeuw werd een synagoge gebouwd aan Het Kattenburg. Het aantal Joodse inwoners van 's-Heerenberg was toen ruim honderd. Dat aantal liep terug naar ongeveer veertig in 1930.

De Joodse Berghers waren actief in de handel, als slager en als bankier. Zo ook Sally Strausz. Hij was een van de oprichters in 1919 en een van de directeurs van de 's Heerenbergsche Bank, toen beter bekend als 'het stoofje' en 'de Bank van Straus'. Zijn jongere broer Maurits was de andere directeur. Het ging de bankiers voor de wind. Meteen na hun huwelijk verhuisden Sally en Dina naar het Hajeniusshuis aan de Oudste Poortstraat 7 in 's-Heerenberg. Een groot pand dat zijn naam ontleent aan een van de eerste bewoners, de arts, verloskundige en apotheker Panthaleon Hajenius, die daar van 1829 tot 1886 woonde.

De 's-Heerenbergsche Bank werd op 14 juli 1919 opgericht en werd gevestigd in het Hajeniusshuis. In de beginjaren maakte de bank forse winsten en de eigenaren kregen dividenden uitgekeerd van meer dan tien procent van de winst.

In 1925 vroegen de broers Strausz een vergunning aan om een moderne 'kunsthoornfabriek' te beginnen. Op 13 oktober 1926 meldde de *Staatscourant* dat hen met een derde com-

pagnon vergunning werd verleend om kunststof te gaan produceren. De naam van het nieuwe bedrijf 'De Struisvogel'. De eigendomsverhoudingen: tachtig aandelen voor Maurits Strausz, 66 voor Sally Strausz en tien voor de derde compagnon. Het bedrijf bleef tot in de jaren vijftig van de vorige eeuw knopen, heften voor messen, paraplu-knoppen en kammen produceren. In de jaren dertig kocht de derde compagnon de twee broers Strausz uit.

Met de bank ging het in de nasleep van de beurskrach van 1929 bergafwaarts. De 's-Heerenbergsche Bank ging in 1930 failliet. Na de verkoop van 'De Struisvogel' verhuisde Sally Strausz met zijn gezin naar een vrijstaande villa aan de Burgemeester de Bruynstraat 6 in Doetinchem. Daar begon Sally Strausz voor particulieren en bedrijven 'in assurantiën'.

Tegenover dat huis woonde in die tijd Jan Stap, toen iets ouder dan Benjamin Straus: 'Het waren stille onopvallende mensen die twee zonen hadden. De oudste heette Julius en de andere Benjamin'. Benjamin, een studiehofd, werd voortdurend door de moeder van Jan Stap aangehaald als een 'lichtend voorbeeld' voor hem. Tot ontzetting van de buurjongen werd 'van de ene op de andere onbegrijpelijke, trieste dag [...] de brave en onschuldige familie Strausz naar Duitsland afgevoerd'.

De herinneringen van Jan Stap (*Doetinchem 25 november 1930), een veel geprezen en onderscheiden fotograaf en schilder, vragen om een aanvulling. Julius, een getalenteerde violist, en Benjamin hadden – Jan Stap noemt haar niet – een oudere zus, Sara. Sara Straus was leerling-verpleegster in 'Het Apeldoornse Bos', een psychiatrische inrichting voor Joodse patiënten. In de nacht van 17 op 18 november 1942 zijn Sally Strausz, zijn vrouw Dina en hun zoon Benjamin opgepakt en naar Westerbork gebracht. Van de 68 toen uit

Doetinchem gedeporteerde Joodse inwoners wist er een bij Wezep uit de trein te springen en te ontsnappen. De 26-jarige Alfred de Wolff maakte dat hij wegkwam en overleefde de oorlog.

Julius zat – zo blijkt uit zijn kaart in de cartotheek van de Joodse Raad – al op 4 oktober 1942 in Westerbork. Op 19 oktober 1942 werd hij naar Auschwitz gedeporteerd. Zijn ouders en Benjamin ondergingen datzelfde noodlot op 4 december 1942 en werden in Auschwitz op 7 december 1942 vermoord. Julius op 28 februari 1943.

Sara Straus

Sara Straus was op het moment dat haar ouders naar Westerbork op transport werden gesteld in ‘Het Apeldoornse Bos’ aan de Zutphenseweg 106 in Apeldoorn. Ze waande zich daar als leerling-verpleegster veilig. Voor haar, de meesten van haar collega’s en voor de leiding van de psychiatrische inrichting was het onvoorstelbaar dat de Duitse bezetter de patiënten voor de *Arbeitseinsatz* in Duitsland zou willen inzetten.

Wat zich daar op 21 januari 1943 heeft voltrokken, is uitvoerig beschreven door Jacques Presser in ‘Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945’. In ‘Het Bos’ heerste een ‘zekere vrijheid van beweging, een grote – leek het – veiligheid’. Het was er rustig. De Duitse bezetter liet zich er niet zien.

Op 31 december 1942 bevonden zich in ‘Het Apeldoornse Bos’ bijna 1.100 patiënten. Vier tot vijfhonderd personen zorgden voor hen als verpleegkundigen, huishoudelijk en technisch personeel.

De leiding van de Duitse bezetting van Nederland was

eind 1942, begin 1943 druk in de weer om in het oosten van Nederland plekken te vinden waarheen regeringsinstellingen en andere instanties konden worden verplaatst. Daarbij werd ook 'Het Apeldoornse Bos' genoemd. Rauter dacht aan een herstellingsoord voor de *Waffen-ss* in die gebouwen. Op 11 januari 1943 kwam de al eerdergenoemde Ferdinand aus der Fünten van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* in hoogsteigen persoon naar Apeldoorn, bekeek de gebouwen en vroeg om een plattegrond. Tegen beter weten in geloofde de directeur van 'Het Apeldoornse Bos' dat Aus der Fünten met het plan rondliep 'om plaats te zoeken voor joden, die op een of andere manier moeten worden ondergebracht'.

Met een scheutje leedvermaak rakelde Presser in zijn beschrijving van de dramatische gebeurtenissen enig gestuntel van de Duitse bezetter op. Op 20 januari 1943 meldde zich bij de directeur van 'Het Apeldoornse Bos' de commandant van het *Polizeiliches Durchgangslager Westerbork*, Albert Gemmeker met in zijn kielzog honderd leden van de Ordedienst van dat kamp. Die Ordedienst bestond uit Joodse gevangenen in Westerbork. Gemmeker verwonderde zich erover dat Aus der Fünten in geen velden of wegen te bekennen was. Hij moet zich op een gegeven moment hebben gerealiseerd dat hij een dag te vroeg vanuit Drenthe naar Apeldoorn was gereisd om mee te helpen de inrichting te ontruimen. De directeur reageerde nog steeds niet op deze alarmerende waarschuwing. Zijn personeel des te meer; 'Personeel en patiënten, alles is in rep en roer. Velen nemen de benen', aldus een van de verpleegkundigen. De leden van de Ordedienst lieten deze wegvluchtende verpleegkundigen en min of meer gezonde patiënten ontsnappen. In totaal moet het om honderden zijn gegaan.

De volgende dag verscheen Aus der Fünten: 'Ich über-

nehme die Leitung der Anstalt'. Artsen werden opgesloten. Verpleegkundigen werden gescheiden van patiënten. Wat verder gebeurde, schreef Presser onverbloemd op. Met het ophalen van de patiënten werd gewacht totdat de schemering inviel. Vervolgens reden vrachtwagens naar de paviljoens:

'Reeds bij die inlading in de vrachtauto's liep de zaak volkomen in het honderd. Vaak kwamen slagen en schoppen eraan te pas om de mensen in de auto's te krijgen, kinderen ondergingen hetzelfde lot. Niet weinigen waren nauwelijks gekleed'.

Patiënten die niet konden lopen werden met matras en al in de vrachtauto's gelegd. En bovenop hen een volgende laag. De vrachtauto's werden volgepropt. De laadkleppen konden met moeite worden gesloten. Patiënten met ernstige aandoeningen raakten in paniek, werden in dwangbuizen afgevoerd of smeerden zichzelf en de plekken waar ze moesten verblijven in met uitwerpselen.

Rond vier uur in de ochtend begon het laden van de treinvagns op het station van Apeldoorn. Aanvankelijk goed georganiseerd, maar spoedig al in volledige chaos. De stationschef stelde een 'zakelijke, onopgesmukte' rapportage op van wat hij een 'onmenswaardige' actie van de Duitse bezetter noemde. In alle vroegte kwam Aus der Fünten naar de veertig al gereedstaande wagns en vroeg aan het verplegend personeel om als vrijwilliger mee te reizen. Twintig personeelsleden staken hun hand op. Aus der Fünten wees er vervolgens nog dertig aan. Niemand van hen heeft het overleefd. Niemand van de patiënten evenmin. De trein vertrok op 22 januari 1943 om 7 uur in de ochtend, reed zonder tussenstop door en arriveerde op 25 januari 1943 in Auschwitz-Birkenau.

De driehonderd andere personeelsleden werden op transport gesteld naar Westerbork. Daarvan hebben het er uiteindelijk – in de woorden van Presser – ‘een half dozijn’ overleefd. Sara Straus hoorde bij de vijftig verpleegkundigen die met de patiënten naar Auschwitz-Birkenau meegingen. Ze had een diploma van de vierjarige *Mulo* op zak en had op de *Handelsavondschool* zich verder bekwaamd als ‘kantoorbediende’. Omdat ze vanwege haar Joodse afkomst niet meer bij niet-Joodse instanties mocht werken, was ze op 1 juni 1942 leerling-verpleegster geworden in ‘Het Apeldoornse Bos’. Ze was toen 22 jaar oud. Sara Straus werd meteen na aankomst in Auschwitz-Birkenau op 25 januari 1943 vermoord.

Genealogisch overzicht Dina Hamme en Sally Strausz

Dina Joël Hamme

*Den Haag 23 oktober 1896 – ☆Auschwitz 7 december 1942

∞ Sally Strausz

*Bergh 26 juli 1888 – ☆Auschwitz 7 december 1942

1 Sara Straus

*Bergh 23 maart 1920 – ☆Auschwitz 23 januari 1943

2 Julius Joseph Straus

*Bergh 6 september 1921 – ☆Auschwitz 28 februari 1943

3 Doodgeboren

*Bergh 29 juli 1924

4 Benjamin Straus

*Bergh 4 november 1930 – ☆Auschwitz 7 december 1942

MARCUS HAMME EN KEETJE TROMP

Op 26 augustus 1932 traden Marcus – ook wel Mordechai en Max genoemd – Hamme (*Den Haag 24 december 1901) en Keetje Tromp (*Groningen 2 december 1905) in het huwelijk. Als getuigen traden David Hamme (namens de bruidegom) en Herman van der Reis als getuige van de bruid op. Herman van der Reis was net als een van de broers van Keetje Tromp fotograaf. Zijn jongere broer Israël, ook fotograaf, huwde een oudere zus van Keetje. Beide families telden een groot aantal kinderen. Van de familie Van der Reis, tien kinderen, overleefde alleen de jongste zoon, Meijer, de Holocaust. Clare van der Reis, een van de zussen, koos in de bezettingstijd voor zelfdoding. Van de familie Tromp, twaalf kinderen, overleefden alleen Keetje en haar broer Samuel (*Groningen 25 januari 1902 – ✧Amsterdam 11 oktober 1987).

Marcus liet zich in de trouwakte als boekhouder registreren. Op zijn kaart in de cartotheek van de Joodse Raad staat vermeld dat hij leraar middelbaar onderwijs boekhouden was. Keetje Tromp liet zich als verkoopster in haar trouwakte vastleggen. Zij kregen twee dochters, Hanneke (*Rotterdam 12 november 1933) en Aaltje (Elly) (*Rotterdam 14 juni 1936).

Marcus Hamme was leraar boekhouden aan de HBS in Oud-Beijerland en werkte als boekhouder bij de bank van zijn zwager Hartog Koopman. Na zijn huwelijk met Keetje Tromp vestigden zij zich in Rotterdam. Eerst aan de Schieweg, later in de Nolensstraat 27b in Blijdorp. Van daaruit ging Marcus Hamme elke dag met de stoomtrein naar Oud-Beijerland.

Toe in de loop van 1942 de bezetter steeds meer maatregelen uitvaardigde waaronder het verbod om van het openbaar

vervoer gebruik te maken, verhuisde het gezin naar Oud-Beijerland.

Op 29 oktober 1942 werd het gezin van Marcus Hamme en Keetje Tromp gesommeerd Oud-Beijerland te verlaten en naar Amsterdam te gaan. Marcus had eerder een 'Sperre' gekregen omdat hij bij de Joodse Raad tot de 'voorlichtingsdienst te Rotterdam' hoorde. Op zijn kaart in de cartotheek van de Joodse Raad is terug te vinden dat hij (en zijn gezin) op 17 november 1942 woonachtig waren aan de Zuid Amstellaan 75 in Amsterdam. Zijn voornaamste bezigheid: de boekhouding van de Joodse Raad aan de Nieuwe Keizersgracht 58. En afgaande op wat op haar kaart in de cartotheek van de Joodse Raad staat vermeld, werkte Keetje Tromp ook bij de Joodse Raad aan de Nieuwe Keizersgracht bij de boekhouding. Ook met een 'Sperre'. Nog een opmerkelijke vermelding op haar kaart. Ze stond haar mannetje: 'kan goed met publiek omgaan'.

In Amsterdam trokken ze in de Zuider Amstellaan 75 hs in bij de weduwnaar Aron Kukenheim. Op 20 juni 1943 vond in Amsterdam een grote razzia plaats. Vermoedelijk zijn toen Aron Kukenheim en Marcus Hamme opgepakt en gedeporteerd. Aron Kukenheim en Marcus Hamme werden kort na elkaar, op 9 en op 16 juli 1943, in Sobibor vermoord.

Op 13 juli 1943 vertrok Marcus Hamme met dezelfde trein waarin ook zijn broer David en zijn neefje Salomon zaten naar Sobibor.

Hij slaagde erin uit de rijdende trein ('onderweg want de groote reis is begonnen') een brief aan zijn vrouw te gooien.¹⁷ Dit laatste levensteken bereikte haar op haar onderduikadres in Amsterdam. In de twee bladzijden lange en met een

klein handschrift geschreven brief deed Marcus Hamme verslag van wat hij in Kamp Westerbork had aangetroffen: 'Voor een man alleen is alles [hier in het kamp] wel beter door te komen dan voor een vrouw met kinderen. Het slapen gaat behoorlijk op een soort bedden drie hoog boven elkaar, zoo ongeveer als op een schip'.

'Het eten bestaat uit eenmaal per dag een half brood met wat boter en een flinke lepel stampot of soep. Soms is er een tweede keer warm eten. We hebben ook wel kaas en jam gehad, verder tomaten, komkommer en rauwe wortelen', aldus Marcus Hamme. Of hij af en toe wat extra's kreeg toegestopt van Sientje Niekerk-Koekoek, hoofd van de keuken in de barakken waar hij verbleef, vermeldde hij niet. Sientje Niekerk was de zus van Ro Koekoek, de vrouw van zijn broer Manuel.

De hygiënische omstandigheden lieten te wensen over. Hij kon zich behoorlijk wassen, maar 'de W.C.'s zijn niet frisch'. Hij had zich aan het werk voor de mannen tot zestig jaar weten te onttrekken door aan te geven dat hij vanwege een probleem met een van zijn voeten geen zwaar werk kon verrichten.

'Treurig' was hij van het vertrek van zijn oudste zus en haar man: Hartog en Helena Koopman met hun drie kinderen: 'Hartog was weer ziek, maar dat gaf niet'. Branco en Jopie Hamme waren een maand eerder uit Kamp Westerbork vertrokken. Hijzelf had eigenlijk een *Sperr* maar toen werd meegedeeld dat de helft van het kamp moest vertrekken, 'was mijn kans verkeken'.

‘Mocht je weleens hier naartoe komen, wat ik natuurlijk vurig hoop dat dat niet gebeurt, tracht dan direct contact te krijgen ‘met mensen die je hier goed kent’. Hij raadde haar aan ‘in zoo’n geval [... te] vragen direct in het ziekenhuis te komen’. Maar ‘ze sturen ook vaak echter zieken door, dus je moet wel gauw advies vragen hoe verder te handelen. Maar dat alles blijft natuurlijk theorie want ik hoop dat je hier vandaan blijft.’

Keetje Tromp en haar twee dochters wisten aan dat lot te ontkomen. Keetje Tromp, ook wel Tova (To en Too) genoemd, en de twee dochters overleefden de oorlog. To Hamme overleed op 29 maart 1990. Ze werd de volgende dag in Holon, ten zuiden van Tel Aviv, begraven. Hanneke trouwde met Ben Noach (*Deventer 1936). Samen kregen ze drie kinderen, tien kleinkinderen en inmiddels twee achterkleinkinderen. Elly trouwde met Shlomo Strul. Zij hebben drie kinderen, vijftien kleinkinderen en, tot nu toe, zeven achterkleinkinderen.

Genealogisch overzicht Marcus Hamme en Keetje Tromp

Marcus Hamme

*Den Haag 24 december 1901 – ✧Sobibor 16 juli 1943

∞ Keetje Tromp

*Groningen 2 december 1905 – ✧Haifa 28 maart 1990

1 Hanneke Hamme – ✧Karnei Shomron 7 maart 2020

*Rotterdam 12 november 1933

2 Aaltje (Elly) Hamme

*Rotterdam 14 juni 1936

HENRIETTE HAMME EN ALEX KRUKZIENER

Op 22 mei 1929 trouwden Lion (Levy) Meijer Zwarenstein (*Den Haag 30 juli 1892 – †Sobibor 30 maart 1943) en Henriette Joël (Jet) Hamme, de jongste dochter van Joël Hamme en Hanneke Menk. De oudere broer van Levy Zwarenstein, Simon, was de getuige van de bruidegom. Aaron Hamme, de oudste broer van Jet, was de getuige van de bruid.

Zwanerstein liet in de huwelijksakte vastleggen dat hij procuratiehouder was. Jet Hamme werd als kantoorbedienende vermeld. Bij vonnis van de rechtbank van 22 april 1941 werd dit huwelijk, dat kinderloos bleef, ontbonden. Op 4 maart 1942 trad Jet in het huwelijk met Alexander Mozes (Alex) Krukziener (*Oldenzaal 31 oktober 1891 – †Colombo Sri Lanka 21 september 1960). Ook voor Alex Krukziener was het zijn tweede huwelijk. Hij was sinds 1939 weduwnaar.

Samen met twee broers gaf hij leiding aan de grootste petten- en hoedenfabriek in Nederland, de n.v. Hoeden- en Pettenfabriek M.M. Krukziener. Hij speelde in de Joodse gemeenschap van Zutphen een voorname rol. Voor de oorlog was hij lid van de kerkenraad. Van 1945 tot aan zijn overlijden was hij voorzitter van de Joodse gemeente in Zutphen. Hij was na de oorlog directeur en eigenaar van de pettenfabriek АМКА. Op de plek waar toen – naast elkaar – beide fabrieken stonden is een appartementencomplex gebouwd, het Krukzienerhofje in Zutphen.

Zowel Alex Krukziener als Jet Hamme overleefden de oorlog. Samen met de kinderen van Alex uit zijn eerste huwelijk, zijn broer Meijer en diens gezin en nog een Joodse onderduikster verbleven zij vanaf augustus 1942 2,5 jaar bij de familie van Jan Hendrik van der Vegte. Van der Vegte, zijn vrouw en vier kinderen kregen in 1989 de Yad Vashem on-

derscheiding. Van der Vegte was voor de oorlog locoburgemeester en gemeenteraadslid in Zutphen voor de SDAP. Tijdens de oorlog zorgde zijn drukkerij, ook gevestigd aan de Oudewand 94 in Zutphen, voor illegaal drukwerk. In mei 1943 werd Van der Vegte gearresteerd. De Duitsers verdachten hem ervan een van de leidende krachten achter de aprilmeistakingen te zijn geweest. Hij werd geïnterneerd in Kamp Vught waar hij ernstig werd mishandeld. Hij overleed in 1947.

De andere broer van Alex Krukziener, Sally, werd met zijn gezin opgepakt en in Auschwitz vermoord. Alex Krukziener overleed in 1960 toen hij en Jet met een passagiersschip naar Australië voeren. Op Sri Lanka werd zijn lichaam van boord gehaald. Colombo werd als de stad geregistreerd van zijn overlijden. Het huwelijk van Jet met haar tweede echtgenoot bleef kinderloos. Jet overleed op 24 augustus 1997 in Arnhem.

Genealogisch overzicht Henriette Hamme

Henriette Joël Hamme

*Den Haag 23 oktober 1904 – ✧Arnhem 24 augustus 1997

∞ Lion Meijer Zwarenstein

*Den Haag 30 juli 1892 – ✧Sobibor 30 maart 1943

∞ Alexander Mozes Krukziener

*Oldenzaal 31 oktober 1891 – ✧Colombo Sri Lanka 21 september 1960

Zoals gezegd, overleefden beiden de oorlog. In de *Arolsen Archives* zijn twee kaarten terug te vinden over Jet en haar man. De kaarten zouden replica's zijn van de kaarten van de Joodse Raad voor Amsterdam. Het is de vraag of dat klopt: op beide kaarten worden vragen gesteld over onderduikadres-

sen en deportaties. De eerste vraag werd bevestigend beantwoord: Jet en haar man hadden ondergedoken gezeten. De tweede vraag werd ontkennend beantwoord: ze waren niet gedeporteerd.

Op de kaart van Jet staat een adres in Rijswijk: Dr. H. Colijnlaan 6, flat 5-J met telefoonnummer 070-996792. Daaruit mag worden afgeleid dat Jet daar in de jaren zestig, na het overlijden van haar tweede echtgenoot, heeft gewoond. De desbetreffende flat is in de jaren zeventig gesloopt om ruimte te maken voor nieuwbouw. Uit de overlijdensadvertentie voor To Hamme is op te maken dat Jet toen, begin april 1990, in Arnhem woonde.

David, Branco, Salomon, Joël

David Hamme – zijn eerste jaren

David Hamme kwam aan de Amsterdamse Veerkade 50 in Den Haag, in 'de buurt', ter wereld, in de nieuwe woning van de familie Hamme. Zaterdag 23 april 1898, zijn geboortedag, was een wat frisse dag, de temperatuur kwam niet boven de acht graden. David Hamme was zeven jaar jonger dan zijn oudste zus Helena.

Van de vroege jeugd van David Hamme is weinig tot niets bekend. Waar hij op school zat en of hij lid was van verenigingen is niet bekend. Wat wel bekend is uit het bevolkingsregister van de gemeente Den Haag, is dat hij, zestien jaar oud, naar Frankfurt am Main vertrok. Wat hem ertoe dreef om zich op 27 juli 1914, een paar dagen voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, daar te vestigen, is echter weer onbekend. Op 20 november 1918 liet hij zich als inwoner van de stad Groningen inschrijven. Wat hij daar deed, is evenmin te achterhalen. David Hamme en Branco Koekoek trouwden op 30 april 1924. David 26 jaar oud, Branco 23 jaar. Ze gingen wonen aan de Eerste Van den Boschstraat, nu de Prins Clauslaan.

Branco Koekoek

David Hamme

Op 1 maart 1927 verhuisde het inmiddels op 16 februari 1926 met een zoon, Salomon, uitgebreide gezin naar de François Valentijnstraat 86, een zijstraat niet ver van de vorige woning. Het gezin verhuisde vervolgens op 22 februari 1928 naar Eindhoven, naar de Staringstraat 29. Een ruime tussenwoning die tot en met 4 maart 1929 werd bewoond.

J.A. Carp's Garenfabrieken

De reden van de verhuizing naar Eindhoven hing nauw samen met de functie van bedrijfsleider bij J.A. Carp's Garenfabrieken in Helmond. J.A. (Jaap Arnoud) Carp (*Amsterdam 1809 – †Helmond 1895) trouwde met Anna Wilhelmina Wesselman uit Helmond. Helmond was dankzij het heldere grondwater de thuishaven van een aantal textielververijen. Na zich eerst bij de roodververij van G.A. Kaulen te hebben aangesloten, begon Carp in 1860 een eigen roodververij waar uit Engeland ingevoerde ruwe garens werden geverfd

en naar Nederlands-Indië gingen. Daar werden de garens gebruikt voor het weven van sarongs.

Samen met zijn zoon, Carel Frederik Carp (*Helmond 1842 – †Helmond 1885), breidde de grondlegger Carp's Garenfabrieken uit in Geldrop waar een stoomwolspinnerij en -weverij aan het textielimperium werd toegevoegd. De kleinzoon van de stichter, Arnoud Carp, zorgde voor een volgende uitbreiding met haspelarijen waar garens omgehaspeld werden en vervolgens in de centrale fabriek in Helmond werden geleverd. Tijdens de Eerste Wereldoorlog groeide de vraag naar naaigarens. Carp's Garenfabrieken gingen zich in toenemende mate op de productie van die garens richten.

Daarna braken voor het bedrijf moeilijke tijden aan. Op 24 juni 1926 ontstond brand in de fabriek. Op 11 september 1926 volgde in een loods een tweede brand. Terwijl David Hamme in de weer was met de bedrijfsvoering van de fabrieken, brak een derde en nog veel grotere brand uit. Op 8 mei 1928 verwoestte het vuur de bovenste drie verdiepingen van het fabriekscomplex aan de Kanaaldijk in Helmond. Met de opbouw van de nieuwe fabriek bemoeide David Hamme zich niet meer als bedrijfsleider. Hij vertrok op 5 maart 1929 als vertegenwoordiger van Carp's Garenfabrieken naar Den Haag. Het jonge gezin ging wonen in de De Carpentierstraat 38 in het Bezuidenhout. Ruim vier maanden later werd daar, op 19 juli 1929, Joël geboren, hun tweede zoon. Die woning bestaat niet meer. Bij het bombardement van 3 maart 1945 werd dat deel van de De Carpentierstraat goeddeels verwoest.

Carel Reinierszkade 167

Met twee opgroeiende kinderen lonkte de nieuwbouw aan de noordkant van het Bezuidenhout. Op 16 mei 1935 verhuisde de familie Hamme naar de Carel Reinierszkade 167. Een appartement op de tweede verdieping met vijf kamers. Bijna 120 vierkante meter. Aan weerszijden voorzien van een balkon en uitstekend bereikbaar met het openbaar vervoer. Op het Stuyvesantplein was het beginpunt van de tramlijnen 6, 13 en 15.

Het nieuwe appartement was van veel gemakken voorzien, onder andere een vaste telefoonaansluiting. David Hamme, 'Vert. J.A. Carp's Garenfabr.', was onder nummer 770746 telefonisch bereikbaar. Zijn oudere broer Aaron in de nabijgelegen Van Linschotenstraat 37 onder nummer 772770. Hij stond als redacteur van *Ha'amoed* [*De Vuurzuil*] in de gemeentelijke telefoongids vermeld.

Het portiekappartement was groot genoeg om een inwonende huishoudelijke hulp van een kamer te voorzien. Begin 1938 nam Prina Schroevers (*Arnhem 21 april 1920 – †Arnhem 14 oktober 2017) haar intrek. Op 3 september 1938 werd zij afgelost door Pieterke Noordhuis. Van een derde 'meid' is alleen bekend dat ze in 1939 bij het gezin Hamme begon.

Naar school

Salomon (Sally) en later ook Joël (Jopie) gingen naar de openbare lagere school in de De Sillestraat, om de hoek van de woning aan de Carel Reinierszkade. In een van de Haagse dagbladen, in *Het Vaderland* van 15 november 1936, valt een

bericht op over de verkiezing van de leden van de Oudercommissie van deze school. De dames Van der Suchtele, Van der Hare, Stolz en de heren Hamme en Schaap werden tot lid gekozen. David Hamme zorgde voor de afsluiting van de avondbijeenkomst: hij hield een lezing over de fabricage van garens en liet daarover een film zien.

Salomon Hamme was toen geen leerling meer van deze school. In het schooljaar 1938/1939 was hij als eersteklasser begonnen aan de Gemeentelijke HBS in de 3de Van den Boschstraat. De 3de Van den Boschstraat is nu het laatste stukje van de Theresiastraat tussen de Adelheidstraat en de Prins Clauslaan. Van dat deel van het Bezuidenhout, met inbegrip van de Gemeentelijke HBS is door het bombardement van 3 maart 1945 niets overgebleven. Op de plek van de school staan nu een deel van het ministerie van Economische Zaken en Klimaat en de Hogeschool Inholland.

Branco Koekoek

Branco Koekoek was het oudste kind van de onderwijzer Salomon Koekoek en Jettje Kisch. De godsdienstleraar Salomon Koekoek en Jettje Kisch hadden zes kinderen. Na Branco (*Den Haag 3 augustus 1900) volgden Mozes (*Den Haag 13 maart 1903), Lotje (*Den Haag 26 augustus 1904), Betsy (*Den Haag 14 augustus 1905), Izaak (*Den Haag 24 mei 1907) en Milly (*Den Haag 7 maart 1911).

Genealogisch overzicht Salomon en Jettje Kisch en hun kinderen

Salomon Koekoek

*Hoogeveen 24 juli 1872 – ✱ Sobibor 14 mei 1943

∞ Jettje Kisch

- *Groningen 6 november 1871 – ✧Sobibor 14 mei 1943
- 1 Branco Koekoek
*Den Haag 3 augustus 1900 – ✧Sobibor 11 juni 1943
- 2 Mozes Koekoek
*Den Haag 13 maart 1903 – ✧Sobibor 4 juni 1943
- 3 Lotje Koekoek
*Den Haag 26 augustus 1904 – ✧Auschwitz 2 november 1942
- 4 Betsy Koekoek
*Den Haag 14 augustus 1905 – ✧Sobibor 23 juli 1943
- 5 Izaak Koekoek
*Den Haag 24 mei 1907 – ✧Auschwitz 30 april 1943
- 6 Milly Koekoek
*Den Haag 7 maart 1911 – ✧Auschwitz 26 maart 1944

Salomon Koekoek en Jettje Kisch

Salomon Koekoek en zijn vrouw Jettje woonden, tot aan hun deportatie op 22 april 1943 met hun zoon Izaak aan de Van Limburg Stirumstraat 50, een zijstraat van de Stationsweg bij het station Hollands Spoor. Op de plek waar hun woning stond, staat nu een groot appartementencomplex.

Salomon was op 24 juli 1872 in Hoogeveen geboren. Jettje op 6 november 1871 in Groningen. Salomon was secretaris van de Nederlands Israëlitische Gemeente in Den Haag en tevens godsdienstleraar. Hij had een ‘Sperre’, als lid van het ‘doodgraversgilde’. Op de kaart in de cartotheek van de Joodse Raad wordt aan de vermelding van deze functie toegevoegd ‘N. Molstraat’. Ongetwijfeld is hier de Nieuwe Molstraat 13-15 bedoeld waar zich het secretariaat van de Nederlands Israëlitische Gemeente bevond. Daarachter de datum 13 februari 1899. Vermoedelijk de datum waarop hij deze functie toegewezen kreeg.

Jettje Kisch was 'regentes' van de Joodse begraafplaats 'afdeling vrouwen'. Uit een toevoeging op haar kaart mag worden afgeleid dat ze die functie vanaf 24 juli 1917 vervulde.

Vermoedelijk heeft Salomon Koekoek zijn functie als secretaris van de Nederlands Israëlitische Gemeente in 1938 neergelegd. Hij was toen 65 of 66 jaar oud. Zijn opvolger was zijn schoonzoon David Hamme. Salomon Koekoek en Jettje Kisch werden op 22 april 1943 op transport gesteld naar het *Judendurchgangslager Herzogenbusch*, oftewel Kamp Vught dat in het volgende hoofdstuk uitgebreidere aandacht krijgt. Het was het laatste grote transport uit Den Haag. Hun dochter Branco, haar man David Hamme en hun kleinzonen Salomon en Joël, hun jongste dochter Milly en haar gezin maakten deel uit van dit laatste transport waarna de Duitse bezetter Den Haag *judenfrei* verklaarde. Op 8 mei 1943 werden Salomon Hamme en Jettje op transport gesteld naar Kamp Westerbork. Drie dagen later volgde de deportatie naar Sobibor waar zij op 14 mei 1943 werden vergast.

De kinderen van Salomon Koekoek en Jettje Kisch

Branco, de oudste van hun zes kinderen, kwam eerder in dit hoofdstuk ter sprake. Zij was de echtgenote van David Hamme en de moeder van Salomon en Joël. Volstaan wordt hier met de herkomst van haar voornaam. De voornaam van de moeder van Jettje Kisch, Branco van Hasselt, heeft de keuze voor de naam van haar oudste dochter bepaald. Hieronder aandacht voor de broers en zussen van Branco Koekoek, de schoonzussen en zwagers van David Hamme, de ooms en tantes van Salomon en Joël, de neven en nichten van Salomon en Joël. Geen van hen heeft de Holocaust overleefd.

Mozes Koekoek en Elsbeth Alt

Mozes Koekoek was boekhouder bij het Israëlitische oude mannen- en vrouwenhuis aan de Neuhuyskade in Den Haag. Mozes trouwde met Elsbeth Alt (*Dietz 25 augustus 1904 – †Sobibor 4 juni 1943). Dietz ligt vlakbij Limburg an der Lahn in Duitsland. Op de registratiekaart van het bevolkingsregister staat onder 'AANMERKINGEN' de datum van 4 mei 1929. Mogelijk de datum waarop zij naar Nederland is gekomen. In ieder geval woonde ze tot 10 april 1937 aan de Prinsengracht 20' in Amsterdam. Volgens haar kaart in de cartotheek van de Joodse Raad was zij zonder beroep, maar op de website van het *Joods Monument* is terug te vinden dat ze huishoudster was in het Israëlitische oude mannen- en vrouwentehuis waar haar man boekhouder was. Het een sluit uiteraard het ander niet uit.

Op 10 juli 1938 werd hun zoon Salomon geboren. Het gezin van Mozes woonde aan de Scheldestraat 38. Iets verderop op nummer 34, twee deuren verder, woonde Mozes' zus Lotje met haar gezin. Nog iets verder, in de Lekstraat 23, zijn jongste zus Milly met haar gezin.

Genealogisch overzicht Mozes Koekoek en Elsbeth Alt

Mozes Koekoek

*Den Haag 13 maart 1903 – †Sobibor 4 juni 1943

∞ Elsbeth Alt

*Dietz 25 augustus 1904 – †Sobibor 4 juni 1943

1 Salomon Koekoek *Den Haag 10 juli 1938 – †Sobibor 4 juni 1943

Als wordt afgegaan op de kaart in de cartotheek van de Joodse Raad kregen Mozes, zijn vrouw Elsbeth en hun zoon Salomon (toen vier jaar oud) op 9 augustus 1942 een oproep om

zich te melden voor de *Arbeitseinsatz* in Duitsland. Ze volgden die oproep niet op. Ze verlieten wel Den Haag en vertrokken naar Amsterdam, Nieuwe Prinsengracht 21. Voor zover kan worden nagegaan, woonden ze daar tot mei 1943. Via de Hollandse Schouwburg kwamen ze op 26 mei 1943 in Westerbork waar ze in barak 61, de linoleumfabriek, verbleven. De werkbarakken werden in die tijd vanwege de grote toestroom van gedeporteerden gebruikt als woonbarakken. Op 1 juni 1943 werden Mozes, Elsbeth en hun zoon Salomon gedeporteerd naar Sobibor waar ze op 4 juni 1943 werden vergast.

Lotje Koekoek en David de Leeuw

Lotje Koekoek ('zonder beroep') en David de Leeuw trouwden in Den Haag op 21 december 1932. David de Leeuw was de zoon van Abraham de Leeuw en Naatje Huisman. Net als zijn vader was David de Leeuw slager. De ouders van David woonden in de Scheldestraat 126, David (*Den Haag 6 september 1907) en Lotje (*Den Haag 25 augustus 1904) op nummer 34. Op 15 november 1933 werd hun dochter Hanny Rozetta geboren. Op 22 april 1936 hun zoon Abraham.

Genealogisch overzicht Lotje Koekoek en David de Leeuw

Lotje Koekoek

*Den Haag 26 augustus 1904 – ✧Auschwitz 2 november 1942

∞ David de Leeuw

*Den Haag 6 september 1907 – ✧'ergens in Midden-Europa'
31 maart 1944

1 Hanny Rozetta de Leeuw

*Den Haag 15 november 1933 – ✧Auschwitz 2 november 1942

2 Abraham de Leeuw

*Den Haag 22 april 1936 – ✧Auschwitz 2 november 1942

Vermoedelijk hoorde het gezin van David de Leeuw tot het eerste transport op 18 augustus 1942 vanuit Den Haag naar Westerbork. Vast staat dat ze op 30 oktober 1942 werden gedeporteerd naar Auschwitz. Meteen na aankomst op 2 november 1942 werden Lotje Koekoek en de twee kinderen vergast. David de Leeuw stierf op 31 maart 1944 'ergens in Midden-Europa'.

Betsy Koekoek en Leo Pinkhof

Betsy Koekoek (*Den Haag 14 augustus 1905) trouwde met Leonard Yehuda (Leo) Pinkhof (*Amsterdam 19 juni 1898) in 1927. Betsy was godsdienstlerares, net als haar vader Salomon. Op haar kaart in de cartotheek van de Joodse Raad staat vermeld dat ze 'orthodox' is. Een andere opmerking: ze was slecht ter been. Wel in goede gezondheid.

Leo Pinkhof ging na de driejarige HBS naar de *Rijkschool voor Kunstnijverheid*, toen gehuisvest in het *Rijksmuseum*. Hij kwam uit een kunstzinnige familie. Zijn moeder was pianolerares. Zijn oudere broer Sally was schrijver en dichter. Zijn zus, Clara Asscher-Pinkhof, maakte naam als schrijfster. Zijn vader was de samensteller van 'de Pinkhof', het nog steeds gebruikte, maar wel inmiddels geredigeerde geneeskundig woordenboek dat in 1923 zijn eerste druk beleefde.

Na zijn eindexamen werd Leo toegelaten tot de *Rijksacademie voor Beeldende Kunsten* in Amsterdam. In 1922 kreeg hij een aanstelling als leraar tekenen aan de Ambachtsschool in Den Helder. Die aanstelling luidde het begin in van een lan-

ge verbondenheid van Leo Pinkhof met Den Helder. Hij ging er wonen in de Soembastraat 7. In Den Helder werd hij actief in de plaatselijke Joodse gemeente. Hij werd verkozen in het bestuur. Ook daarbuiten was hij actief: hij behoorde in 1925 tot de oprichters van *De Noorder Kunstkring*, de plaatselijke kunstenaarsvereniging. Van 1927 tot 1940 was hij voorzitter van deze kunstkring.

De stad Den Helder vroeg hem in 1927 om een schilderij te maken voor de raadzaal in het nieuwe stadhuis. Het schilderij bevindt zich nu in het *Nationaal Reddingsmuseum* in Den Helder. In november 1940 werd Leo Pinkhof op last van de Duitse bezetter ontslagen als leraar. Het gezin van Leo Pinkhof telde inmiddels vier kinderen. Op 21 oktober 1928 werd dochter Nevino geboren. Drie jaar later, op 9 december 1931 dochter Jiska. Weer bijna drie jaar later de tweeling Menachemjan en Pinkas, twee jongens, op 19 november 1934. Na een evacuatie na geallieerde bombardementen op de haven mocht de familie Pinkhof in 1941 niet in Den Helder terugkeren. Het gezin verhuisde naar Oudesluis bij Schagen. Dat was achteraf gezien geen gelukkige keuze. Het huis waar ze verbleven werd gevorderd en Duitse officieren werden ingekwartierd.

In september 1941 verhuisde het gezin naar Amsterdam. Eerst naar een tijdelijk adres en uiteindelijk naar de Retiefstraat 63¹. Volgens zijn kaart in de cartotheek van de Joodse Raad kreeg Leo Pinkhof een functie als leraar. Het was een tijdelijke baan in de A. B. Davidsschool in de Valckeniersstraat.

Leo Pinkhof beschikte over zogeheten Palestinapapieren, waarmee hij en zijn gezin naar Palestina zouden kunnen emigreren. Zo doende wist hij transport naar Kamp Westerbork tot 1 juni 1943 uit te stellen.

In Kamp Westerbork wist Leo Pinkhof gedaan te krijgen dat het Rode Kruis hem de benodigde 'bewijzen' zou toesturen. Dat gebeurde op 23 en 26 juni 1943 in de vorm van telegrammen van het Rode Kruis, maar dat weerhield de kampleiding er niet van om het hele gezin op 20 juli 1943 te deporteren naar Sobibor waar ze meteen na aankomst op 23 juli 1943 werden vermoord.

Genealogisch overzicht Betsy Koekoek en Leo Pinkhof

Betsy Koekoek

*Den Haag 14 augustus 1905 – ✧Sobibor 23 juli 1943

∞ Leonard Yehuda Pinkhof

*Amsterdam 9 juni 1898 – ✧Sobibor 23 juli 1943

1 Nevino Pinkhof

*Den Helder 21 oktober 1928 – ✧Sobibor 23 juli 1943

2 Jiska Pinkhof

*Den Helder 9 december 1931 – ✧Sobibor 23 juli 1943

3 Menachemjan Pinkhof

*Den Helder 19 november 1934 – ✧Sobibor 23 juli 1943

4 Pinkas Pinkhof

*Den Helder 19 november 1934 – ✧Sobibor 23 juli 1943

Izaak Koekoek en Martha Wolf

Bij Salomon Koekoek en Jettje Kisch woonde in 1941 de ongehuwde jongste zoon Izaak, ook wel Iek genoemd. Hij was in Den Haag geboren op 24 mei 1907. Iek was vertegenwoordiger of zoals dat toen doorgaans werd genoemd handelsreiziger. Eerder, van 26 februari 1927 tot 4 augustus 1937 woonde hij in Den Helder. Daarna in Breda. Wanneer hij naar Den Haag is teruggekeerd, is niet bekend. In ieder geval

werkte hij na terugkeer in Den Haag bij de Rotterdamse drijfriemenfabriek Haagen.

Op 9 augustus 1941 verloofde Iek zich met de twaalf jaar jongere Martha Wolf (*Amsterdam 8 augustus 1919). De vader van Martha, Louis Wolf, was ook vertegenwoordiger van de Rotterdamse drijfriemenfabriek Haagen. Het gezin van Louis Wolf (moeder Johanna Walg, Martha en haar jongere broer Maurits) woonde aan de Kraijenhoffstraat 63 in Den Haag. Dat is een straat recht tegenover het station Hollands Spoor.

Martha was kantoorbediende. Ze was de rechterhand van de secretaris van de Joodse Raad in Den Haag. Op 2 oktober 1942 werden zij en haar ouders uit hun huis gehaald. Zij kwamen op 4 oktober 1942 in het *Polizeiligisch Durchgangslager Westerbork* aan. Henri Edersheim, de algemeen secretaris van de Joodse Raad in Den Haag, stuurde meteen een brief. Op de kaart in de cartotheek van de Joodse Raad staat dat 'indien werkelijk gesperrt tewerkstelling niet noodig'. Met als datum 12 oktober 1942. Op 7 november 1942 trouwden Iek Koeke en Martha Wolf. Haar ouders waren daarbij aanwezig en tekenden de trouwakte. Martha en Iek verbleven vanaf dat moment in barak 55, de opslagplaats van radio's. Op 11 januari 1943 werden Louis Wolf en Johanna Walg gedeporteerd naar Auschwitz waar ze meteen na aankomst werden vergast.

De jongere broer van Martha, Maurits (*Amsterdam 1 januari 1924), hoorde bij het eerste transport uit Den Haag van 18 augustus 1942. Hij kwam op 20 augustus 1942 in het *Polizeiligisch Durchgangslager Westerbork* aan. De volgende dag werd hij naar Auschwitz gedeporteerd waar hij op 30 september 1942 werd vermoord.

Iek en Martha werden op 23 februari 1943 op transport ge-

steld naar Auschwitz. Martha werd meteen na aankomst vergast, Iek op 30 april 1943.

Genealogisch overzicht Izaak Koekoek en Martha Wolf

Izaak Koekoek

*Den Haag 24 mei 1907 – ✧Auschwitz 30 april 1943

∞ Martha Wolf

*Amsterdam 8 augustus 1919 – ✧Auschwitz 23 februari 1943

Milly Koekoek en Maurits Eduard Manuskowski

De jongste dochter van Salomon Koekoek en Jettje Kisch was Milly (*Den Haag 7 maart 1911). Ze trouwde met Maurits Eduard Manuskowski (*Den Haag 24 april 1907). Zijn familie kwam oorspronkelijk uit Polen. Zijn vader werd geboren in Bialystok en zijn moeder in Kalisz. Maurits was de op een na jongste in een gezin met negen kinderen. Zijn jongere broer overleed kort na de geboorte. Zijn enige zus overleed in 1935 in het *Centraal Israëlitisch Krankzinnigeninstituut* in Apeldoorn.

Volgens de gegevens in het bevolkingsregister was Maurits goudsmid. Op 28 mei 1941 werd hun zoon Leonard geboren. Het gezin woonde aan de Lekstraat 23, tegenover het station Staatsspoor.

Maurits en Milly Koekoek waren actief in de organisatie van de Joodse Raad. Milly maakte deel uit van de ophaaldienst, die zich inspande om voor de 'vertrekkenden' spullen te verzamelen die ze op weg naar hun 'tewerkstelling in Duitsland' nodig hadden. Op de kaarten van Milly Koekoek en van Leonard in de cartotheek van de Joodse Raad staat dat ze beiden zijn 'gesperrt' vanwege de functie van Maurits

bij de Joodse Raad. Maurits was inspecteur van de afdeling 'Hulp aan vertrekkenden', ook wel als HAV afgekort. Op de kaarten van Milly en Leonard staat 'zie Isr. Elkan'. Het gaat hier om Isidor Elkan Manuskowski (*Den Haag 24 november 1905), de oudere broer van Maurits. Isidor Elkan was sinds 20 juli 1942 chef fabricatie rugzakken van de afdeling Tewerkstelling & Emigratie van de Joodse Raad in Den Haag.

Maurits, Leonard en Milly vertrokken op 22 april 1943 met het laatste transport uit Den Haag naar het *Konzentrationslager Herzogenbusch*, beter bekend als Kamp Vught.

In het laatste transport zaten ook de ouders van Milly en haar oudste zus Branco en haar gezin. Op 23 april 1943 kwam dit laatste transport aan in het kamp. De laatste zes kilometer van het station naar het kamp moesten te voet worden afgelegd. Joël Hamme werd ondergebracht in de barak voor kinderen. Milly en haar zoon in de barak voor moeders en jonge kinderen. Branco en haar moeder in een van de vrouwenbarakken. De mannen in een van de mannenbarakken. De kinderbarak was overvol. Er was gebrek aan goede voeding, de hygiënische omstandigheden waren erbarmelijk. De kinderen werden ziek. Mazelen, roodvonk, kinkhoest, waterpokken, de bof, dysenterie, oorontstekingen en diarree heersten. Er werden speciale ziekenbarakken ingericht maar door gebrek aan medicijnen en goede voeding verslechterde de situatie gaandeweg. In de eerste vijf maanden van 1943 overleden meer dan dertig kinderen van zeven jaar en jonger. Leonard Manuskowski was een van hen. Hij stierf op 30 mei 1943. In het *Sterbebuch* van de kampleiding werd als verklaring van het overlijden van Leonard zijn 'zwakke hart' genoemd.

Wanneer Milly op transport is gesteld naar Westerbork, is niet precies bekend. Duidelijk is dat zij en haar man niet in

hetzelfde transport zaten. Maurits is op 21 maart 1944 vanuit Vught naar Westerbork vertrokken. Milly was daar in ieder geval op 24 december 1943. Ze verbleef in barak 36, de quarantaine. Ze beviel die dag van een dochter, Jiska. Daar was Maurits niet bij aanwezig. Op 23 maart 1944, dus meteen na aankomst van Maurits in Westerbork, werden Maurits, Milly en hun dochter Jiska met nog 596 anderen naar Auschwitz gedeporteerd.

Op 26 maart 1944 werden Milly en Jiska, drie maanden en twee dagen oud, vergast. Op 31 december 1944 vond Maurits in Auschwitz de dood. Van zijn familie, ouders, broers, zussen, zwagers en schoonzussen, neven en nichten, overleefde niemand de Holocaust.

Om de onvoorstelbare enormiteit van dit drama anders te verwoorden. Alle ooms en tantes van Salomon en Joël in de familie Koekoek, alle zussen, broers, schoonzussen, zwagers van Branco, de ouders van Branco. Allemaal. Allemaal vermoord.

Genealogisch overzicht Milly Koekoek en Maurits Manuskowski
Milly Koekoek

*Den Haag 1911 – ✧Auschwitz 26 maart 1944

∞ Maurits Eduard Manuskowski

*Den Haag 24 april 1907 – ✧Auschwitz 31 december 1944

1 Leonard Manuskowski

*Den Haag 28 mei 1941 – ✧Kamp Vught 30 mei 1943

2 Jiska Manuskowski

*Westerbork 24 december 1943 – ✧Auschwitz 26 maart 1944

Terug naar David, Branco, Salomon en Joël

In 1938 nam de Schotse onderneming J & P Coats J.A. Carp's Garenfabrieken in eigendom over. Op 24 juni 1940 kondigde de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied Arthur Seyss-Inquart, verordening 26/1940 af. De *Abteilung Feindvermögen* kreeg het beheer over 'ondernemingen met vijandelijk kapitaal'. Dat geschiedde door de aanstelling van een *Verwalter* – een zaakwaarnemer. Joodse medewerkers werden ontslagen. Een lot dat ook David Hamme bij Carp's Garenfabrieken trof. Dat moet ergens in 1941 zijn gebeurd.

David Hamme speelde in de jaren dertig een steeds belangrijker rol in de Joodse gemeenschap in Den Haag en in het bijzonder het Bezuidenhout.¹ Al in 1930 waren de eerste plannen ontvouwd om in het Bezuidenhout een volwaardige synagoge in gebruik te nemen. Na veel studie en onderzoek besloot het bestuur van de Nederlandse Israëlitische Gemeente in Den Haag om twee percelen aan te kopen. De Amsterdamse architect J.S. (Jacob) Baars kreeg de opdracht een nieuwe synagoge te bouwen. Eind 1937 was de synagoge gereed. De inwijding vond op 13 januari 1938 plaats.

Zoals gebruikelijk was een commissie van gemeentelieden ingesteld die geld voor de verfraaiing van de synagoge inzamelde. Tot de leden van die commissie hoorde David Hamme. Zijn hand in de besteding van het geld was duidelijk zichtbaar. Zijn zwager Leo Pinkhof ontwierp drie gebrandschilderde glas-in-loodramen die boven de Heilige Ark werden geplaatst. *Het Vaderland* van 24 oktober 1937 roemde de naadloze aansluiting van de ramen op de architectuur door de keuze van de kleuren en van de afmetingen. In hetzelfde artikel is een uitgebreide beschrijving van de voorstellingen op deze ramen terug te vinden.

Het middelste raam beeldde de Goddelijke Leer uit die in de Sinai aan Israël gegeven werd. Bovenaan waren de stenen tafels geplaatst, die lichtstralen uitzenden. Daaronder was een groot gedeelte van de ruimte gevuld met een voorstelling van de Wetgeving, gloeiend met rook, vuur en bliksemstraal.

Het linker raam beeldde Nederland uit. Bovenaan een rots in de vorm van Nederland. Vervolgens twee handen, die opgeheven om hulp vragen en de twee handen (Nederland) die hulp aanreiken. Daaronder een derde groep, die Nederland in de Gouden Eeuw symboliseert. Een schip als heerser van de zee, een palmtak als vredessymbool en het wapen van Nederland.

Het rechtterraam beeldde Zion uit. Een stad met ontelbare torens, waarboven uit de tempel een licht over de hele wereld straalde.

De synagoge bestaat niet meer. Het kerkbestuur besloot op 23 december 1959 het gebouw voor 130.000 gulden te verkopen aan de n.v. Du Midi die het gebouw als bioscoop ging gebruiken. Het kerkbestuur had de bioscoopexploitant, Maup Schaap, zelf benaderd. De synagoge was *al tenaj* gebouwd. Dat hield in dat het gebouw zonder beperkende voorwaarden, zonder bezwaren kon worden verkocht. Een projectontwikkelaar kocht het gebouw in 1984. In 1994 begon de sloop om plaats te maken voor een appartementencomplex.

De gebrandschilderde ramen zijn niet bewaard gebleven. Leo Pinkhof maakte ook de ramen van de eveneens door architect Baars ontworpen synagoge aan de Linnaeusstraat in Amsterdam. Die synagoge sloot ook haar deuren. De ramen van die synagoge werden na de bevrijding overgebracht naar Israël en daar geplaatst in een nieuwe synagoge in Ramat Gan.

De Joodse Raad

De voorzitter van de Joodse Raad (Bureau 's Gravenhage) stuurde op 30 juli 1942 per 'expressie' een brief naar 'de Leden van de Haagsche Commissie, de Opperrabbijn en de leden van het Kerkbestuur':

'Mijne Heeren, Wij nodigen U hierbij uit tot een vergadering, die morgen (31 Juli) zal gehouden worden om half tien ten kantore Hartogstraat 1, ter bespreking van een ernstige en zeer spoedeisende aangelegenheid.'

Tot de leden van het kerkbestuur hoorde David Hamme. Hij vervulde in dat bestuur de functie van secretaris. Als zodanig was hij in de voeten getreden van zijn schoonvader, Salomon Koekoek. Op 10 mei 1940 bestond het kerkbestuur uit voorzitter S. A. (Salomon) Levisson, N. (Nardus) Schrijver, E. (Eliazer) Polak² en David Hamme. De vijfde bestuurszetel was vacant. Het bestuur van de Nederlands Israëlitische Gemeente beschikte in die tijd over een kantoor aan de Nieuwe Molstraat 13-15. Veertien medewerkers waren in loondienst.

David Hamme kreeg bij de Joodse Raad in de Hartogstraat te horen dat de Duitse bezetter met de aanzegging was gekomen dat de komende weken duizenden Joden uit Den Haag zouden moeten vertrekken. Ze zouden een treinkaartje moeten kopen van Den Haag Staatsspoor naar Hoogmalen om vandaaruit naar het *Polizeiligisch Durchgangslager Westerbork* te lopen. Van de bijeenkomst op 31 juli 1942 – voor zover bekend – bestaat geen schriftelijk verslag. Wel bekend is dat de Joodse Raad zich neerlegde bij de eisen van de Duitse bezetter en eraan meewerkte. Er werd – zoals eerder vermeld – een instructie opgesteld voor het meenemen van spullen nodig om de reis naar Duitsland te maken en de tewerkstelling

daar goed uitgerust te beginnen. Twee broers van Maurits Manuskowski werden belast met de fabricage van de rugzakken om deze spullen mee te nemen.

David Hamme was lid van de Pastorale Commissie Tewerkstelling & Emigratie van de Joodse Raad. Dat hield in dat hij bij de transporten vanuit Den Haag naar Westerbork aanwezig was en voor de 'vertrekkenden', beter gezegd gedeporteerden, een bemoedigend woord had. Hij hielp waar hulp nodig was en liep dan terug naar de Carel Reinierszkade 167. Een wandeling van nog geen half uur. Zijn voetstappen klonken in de Theresiastraat, zijn gedachten zijn niet precies bekend, maar wel voorstelbaar. Hij kreeg vanwege deze regelmatig terugkerende beproeving een 'Sperre'. Die gold ook voor zijn zonen en echtgenote.

Branco Koekoek was actief in de ophaaldienst. De 'vertrekkenden' moesten uiteraard over de juiste spullen beschikken om aan hun tewerkstelling te beginnen en de reis naar 'Duitsland' te maken. Geen gemakkelijke opgave. De Haagse Joden waren in de zomer van 1942 al grotendeels van hun betaald werk, inkomsten en vermogen beroofd. Het hoofd van het bureau inkoop van de Joodse Raad deed dan ook op 20 november 1942 een dwingende oproep tot inzameling 'omdat op het ogenblik bijna niets binnen komt'. Het depot aan de Agathastraat lag op loopafstand van de Carel Reinierszkade.

Het Joodsch Lyceum aan de Fischerstraat

Het waren niet de enige zorgen voor Branco en David Hamme. Salomon Hamme, hun oudste zoon, zat in het schooljaar 1940-1941 in de derde klas van de Gemeentelijke HBS in het

Salomon Hamme

Bezuidenhout. Joël zou in het schooljaar 1941-1942 de lagere school inruilen voor de eerste klas van de HBS.

Den Haag telde in 1941 ongeveer 2.400 Joodse kinderen tussen de vijf en twintig jaar. Leerplichtigen volgden op openbare scholen onderwijs: Salomon op de Gemeentelijke HBS en Joël op de openbare lagere school in de De Sillestraat. Ook buiten schooltijd waren de jongens actief. Joël was lid van de padvindergroep van T. O. P.

Salomon deed mee aan *limmoed*, een onderwijsprogramma om de Joodse identiteit te ontwikkelen en te versterken.

Op 8 augustus 1941 verscheen een 'algemeene kennisgeving' van de secretaris-generaal van het ministerie van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming. Vanaf 1 september 1941 mochten op last van de Rijkscommissaris Joodse kinderen alleen nog onderwijs volgen op *Judenschulen*. De secretaris-generaal deed een dringend beroep op de gemeen-

Joël Hamme

tebesturen om 'krachtige medewerking' te verlenen aan 'het inrichten van joodsche onderwijs-instellingen'. Met onmiddellijke ingang moesten Joodse kinderen hun oude school verlaten en afscheid nemen van hun medeleerlingen en leraren. Joodse leraren waren net als Joodse ambtenaren ontslagen uit overheidsdienst. Dat besluit was op 21 november 1940 bekend gemaakt. In Den Haag ging het om 49 leraren. Ambtenaren die in vaste dienst waren kregen wachtgeld, 75 of 85 procent van hun bruto jaarsalaris. Tijdelijke krachten kregen niets. Velen van hen vulden hun wachtgeld aan met verdiensten uit privélessen of voorzagen op die wijze in hun onderhoud. Maar na verloop van tijd greep de bezetter opnieuw in: de ontslagen leraren mochten vanaf eind februari 1941 hun niet-Joodse oud-leerlingen geen bijles meer geven.

Het besluit van de bezetter om Joodse kinderen de toegang tot hun school te ontzeggen betekende dat met man en macht moest worden gewerkt aan de oprichting van nieuwe

scholen voor het lagere en voortgezette onderwijs.³ Op 15 oktober 1941 opende het Joodsch Lyceum zijn deuren in de Fischerstraat 135. Het was een leegstaand schoolgebouw dat lange tijd dienst had gedaan als lagere school. De Fischerstraat ligt op een steenworp afstand van de Haagse Markt aan de Herman Costerstraat. Het was de bedoeling dat 225 leerlingen van het gymnasium, de HBS en de handelsdag-school in 15 lokalen les zouden krijgen. De bouwkundige staat kende gebreken. Een aantal ramen was stuk, verf bladderde van de muren, een aantal potkachels functioneerde niet meer en de ruimten voor de rectors- en lerarenkamers hadden geen vloerbedekking en gordijnen. In de maanden januari en februari 1942 werden de leerlingen op veel lesdagen naar huis gestuurd. De school was amper te verwarmen en bij extreme kou werd ijsvrij gegeven.

Abraham Bartels, de ontslagen inspecteur van het middelbaar en hoger onderwijs in Den Haag, werd rector. De school telde bij de oprichting twintig leraren waaronder mr. dr. David Simons (staatshuiskunde en handelswetenschappen) die na de bevrijding regeringscommissaris voor de grondwetsherziening zou worden. Verder werkten zes medewerkers als conciërge, amanuensis, in de administratieve en huishoudelijke ondersteuning. De schooltijden waren van 9 tot half 1 en van 2 tot half 5.

Het was geen gewone school en wie nu daar in de Fischerstraat rondloopt, vraagt zich af hoe die leerlingen van het Haganum, van het Maerlantlyceum (dat toen Bilderscollege werd genoemd), van de Gemeentelijke HBS zich daar hebben thuis gevoeld. Norbert Buchsbaum, een klasgenoot van Salomon Hamme, schreef er als volgt over:

‘Het was een oud schoolgebouw in wat wij toen een volksbuurt noemden. Iets in me verzette tegen die

school. Het idee van trots kende ik toen nog niet, voor mij was die school een slag tegen mijn waardigheid, het betekende een soort van degradatie en ik wist dat ik nu voor mijn vrienden die arme Norbert werd, die niet meer mee mocht spelen.’

Het eerste schooljaar telde negen HBS-classes, zes gymnasiumklassen en drie klassen handelsdagschool. Joël zat in HBS-klas 1A met nog 25 leerlingen. Dertien van hen overleefden de Holocaust, van drie leerlingen is het lot onbekend en tien werden – dat is zeker – vermoord.

Salomon zat in HBS-klas 4B, samen met onder andere Norbert Buchsbaum die na de oorlog zijn herinneringen heeft gepubliceerd. Buchsbaum werd weliswaar tijdens de vlucht naar Zwitserland bij de Belgisch-Nederlandse grens door de marechaussee gearresteerd maar overleefde de oorlog door onderzoek naar zijn afstamming zo lang te trainen dat vanuit Westerbork geen transporten meer vertrokken. De klas van Salomon telde veertien leerlingen. Zeven overleefden de Holocaust, van een leerling is het lot onbekend, zes werden vermoord.

Het volgende schooljaar zat Joël in HBS-klas 2A, Salomon met drie andere leerlingen in HBS-klas 5B. Het leerlingenbestand kende een groot verloop. Vanaf augustus 1942 kwamen de deportaties op gang. Een aantal ouders besloot met hun kinderen onder te duiken. Aan het eind van het schooljaar 1941-1942 deden 25 leerlingen hun eindexamen HBS. Vier leerlingen deden eindexamen gymnasium. In het volgende schooljaar werden 33 nieuwe leerlingen toegelaten.

Op 3 juli 1942 vergaderden de leraren over de resultaten van de eersteklassers. Joël Hamme werd ‘zonder discussie’ bevorderd. Vier leerlingen uit die klas werden ‘niet bevoor-

derd'. Over Salomon ontbreken dit soort gegevens, maar Nico Hamme weet zich nog te herinneren dat David Hamme tijdens familiebezoek de rapporten van zijn zonen liet zien en hoog opgaf over hun schoolprestaties. Van de dertien leerlingen die in juli 1942 nog in de klas van Salomon zaten werden er negen 'bevorderd' en bleven er vier zitten.

De ondergang van de school

De school lag ietwat excentrisch. Veel leerlingen waren al gauw een uur of meer kwijt om van huis uit de school te bereiken. Dat werd een nog groter probleem toen op 22 juni 1942 verordonneerd werd dat Joden in Den Haag hun fietsen 'met reserve buiten- en binnenbanden' uiterlijk 24 juni 1942 moesten inleveren. Op 30 juni 1942 werd het gebruik van het openbaar vervoer voor Joden verboden. Het schooljaar was net afgelopen, maar in het nieuwe schoolseizoen was het lopen geblazen. Een van de leerlingen daarover in het boek van Wally de Lang:

'Die lange wandelingen staan me nog goed voor de geest. Ik liep volgens het traject van lijn 11 en op afgesproken punten ontmoette ik klasgenoten, zodat we op het laatst een heel groepje vormden dat samen op school aankwam en na de lessen weer terugging, door weer en wind.'

Op 3 mei 1942 was de gele davidster ingevoerd, die Joden, zichtbaar op hun kleding moesten dragen. Mede daardoor was er geen andere mogelijkheid dan lopen of met de step naar school. Op 10 september 1943 werd een zitverbod op straatbanken afgekondigd. Joden mochten al niet meer in de

meeste parken en ook niet meer in het Haagse Bos komen. Het gebied rondom het Plein was voor hen verboden.

Op 30 juni 1942 werd het gebruik van publieke telefooncellen voor Joden verboden. Op 15 juli 1942 werden uit de woningen van Joodse gezinnen de telefoontoestellen verwijderd. Allemaal stappen om Haagse Joden en Joden in de rest van Nederland te isoleren, te kleineren en te vernederen. Er werd een uitgaansverbod voor Joden in Nederland ingesteld van acht uur in de avond tot zes uur in de ochtend. Joden die op hun balkon verbleven werden verplicht om dan hun davidster te dragen. Voor reizen naar bijvoorbeeld stervende familieleden moesten vergunningen worden aangevraagd die steevast werden afgewezen. Vervolgd, geplaagd en getrapt. Dat was het patroon.

De zomer van 1942 was trouwens een mooie zomer, zo is te lezen in het dagboek van de leraar klassieke talen Gabriel Italie. Maar Joden mochten daarvan niet genieten:

‘We mogen nergens komen, thans is ook het Plein verboden, en we leven onder steeds noodlottiger maatregelen.’

Met de noodlottigere maatregelen doelde Italie ongetwijfeld op de oproepen om Joden ‘af te voeren’. Naar werkkampen in Nederland maar ook via Westerbork naar Duitsland en Polen.

Schooljaar 1942-1943

Op 1 september 1942 begon het nieuwe schooljaar. Het aantal leerlingen dat kwam opdagen was niet meer dan 112, terwijl er 248 werden verwacht. De meesten waren gedepor-

teerd, enkelen ondergedoken. Eind september 1942 waren 29 leerlingen niet meer in leven.

De herfst van 1942 verliep voor het Joodsch Lyceum niet zonder problemen. Op 24 oktober 1942 liet de gemeente Den Haag weten dat de school zich voortaan voor de uitbetaling van salarissen, de aanstelling van leraren, de aanschaf van leermiddelen en het onderhoud van het gebouw tot de Joodse Raad moest wenden. Het aantal leerlingen liep snel terug: op 8 oktober 1942 waren er nog maar 80 leerlingen en op 12 november 1942 67. De zelfbekostiging, beter gezegd bezuinigingen, en de terugloop in leerlingenaantallen noopten tot de drastische maatregel om het lyceum te verplaatsen naar het scholencomplex aan de Bezemstraat. Daar, waar nu het Rabbijn Maarsenplein is, bevonden zich lagere scholen voor Joodse leerlingen. Op 26 november 1942 werden de lessen aan de Fischerstraat beëindigd. Op 1 december 1942 begon de 'Joodsche school voor Voortgezet Onderwijs' aan de Bezemstraat. Italie schreef in zijn dagboek:

'Veel zin heeft het allemaal niet, want het tempo van de verwijdering van de joden uit Den Haag is vrij snel. Per week gaan er wel 500 of 600 en meer dan 5.000 joden zullen er hier wel niet meer zijn (afgezien van de talrijke ondergedokenen). Dus nog twee à drie maanden.'

Actief voor de school

David Hamme bleef zich tot het bittere eind bezighouden met het curriculum van de school. Hij zag toe op het Joods cultureel onderwijs en maakte zich daar sterk voor. Joods cultureel onderwijs hield lessen Hebreeuws in, bijbelse geschiedenis, psalmen en profetie. In maart 1943 telde de

school nog maar 37 leerlingen. Een aantal leraren kreeg een oproep om naar Barneveld te gaan. Daar werden Joden geïnterneerd met een bijzondere, enigszins beschermde status. De meesten van hen werden later naar Theresienstadt gedeporteerd. Daaronder ook Gabriel Italie die na de oorlog leraar werd aan het Maerlantlyceum. In zijn dagboek komt David Hamme een aantal keren voor. Daaruit blijkt niet alleen de inzet van David Hamme voor het Joodsch Lyceum maar ook de persoonlijke band tussen beiden. Op 15 maart 1942 noteerde Italie:

‘Eergisteren ben ik tussen de middag naar de Joodsche School aan de Waalstraat gegaan om een les bij te wonen van een onderwijzer, over wiens onbeheerste optreden erg geklaagd werd. Ik ging er heen op uitnodiging van Hamme, die tegenwoordig voorzitter van de commissie van toezicht is (in plaats van Schrijver wiens aftreden mij niet bekend was).’

Italie constateerde ‘niets abnormaals’. Op 28 juni 1942 bracht Italie met zijn vrouw een bezoek aan de familie Hamme aan de Carel Reinierszkade:

‘Vanmiddag hebben Roos en ik ons weer sociaal gedragen door [...] bezoeken af te leggen: [...] bij Hamme (lid van ’t kerkbestuur) wiens zoon gisteren *bar mitswoh* is geworden’.

Dat bezoek moet tussen drie en vijf uur in de middag hebben plaatsgevonden. In de week die voorafging was de *bar mitswoh* ‘van onzen zoon Joop’ op 27 juni 1942 al in de krant aangekondigd met de mededeling dat David en Branco zowel op 27 als op 28 juni 1942 tussen drie uur en vijf uur thuis zouden zijn. Op 30 juni 1942 ging het verbod voor Joden in om

met het openbaar vervoer te reizen. De Haagse Joden hadden een week daarvoor hun fietsen moeten inleveren. Het ligt voor de hand dat Gabriel Italie en zijn vrouw met de tram van hun huis in de Helmstraat (Scheveningen) naar het Bezuidenhout zijn gegaan. Een uitstap die twee dagen later niet meer per tram of bus mogelijk was.

Terug naar 1943. In de school gingen de voorbereidingen voor de eindexamens die op 20 en 21 mei 1943 zouden plaatsvinden door. Salomon Hamme was een van de weinige eindexamenkandidaten. De notulen van de rapportbespreking van 23 maart 1943 zijn helaas niet bewaard gebleven. Op de plek waar het Joodsch Lyceum zich bevond staat een nieuwe school, de Paul Krugerschool. Aan de buitenmuur aan de straatkant hangt een plaquette met de vermelding: 'Zij [179 van de in totaal 276 leerlingen] keerden nooit meer terug'.

De Nederlands Israëlitische Gemeente in Den Haag

Op 7 december 1942 verscheen David Hamme voor notaris J.J. (Johannes Jacobus) van Gorkom in Doetinchem. Waarom koos David Hamme een notaris, zoon van een lutherse predikant, in de geboortestad van zijn moeder? Aan de notaris werd een blikken trommel in bewaring gegeven met daarin filmrollen. De filmrollen bevatten een deel van het archief van de Nederlands Israëlitische Gemeente in Den Haag. Dat David Hamme een niet-Joodse notaris in de geboortestad van zijn moeder deze kopie van het archief in bewaring gaf, is minder vreemd dan het op het eerste gezicht lijkt. David Hamme lijkt elk risico voor ontdekking door de bezetter in de op een na grootste Joodse gemeenschap in Nederland, de Haagse, te hebben willen uitsluiten.

Het kerkbestuur van de gemeente was inmiddels in aantal leden teruggelopen. Er waren nog drie bestuurders, waarvan David Hamme er een was. De andere twee leden waren Hartog van der Horst en Izak Zadoks. Gedrieën spraken ze af dat 'als ze niet alle drie het geluk mochten smaken de oorlog te overleven, zij die dit wel zouden doen, de plicht hadden, te trachten de gemeente opnieuw op te bouwen'.

Het bestuur droeg vlak voor de laatste grote deportatie zijn taak over aan een niet-Joods bestuur. Dat bestond uit de Haagse advocaat Maurits Jacobus (Moor) van der Flier, de accountant Van Dien en notaris A. C. van Mourik Broekman. Van der Flier was de zoon van de hofpredikant. De keuze voor notaris Van Mourik Broekman was opmerkelijk. Hij had in de oorlog voor het door NSB'ers geleide Woningbureau en Makelaarskantoor 'Het Gildehuis' veel Joodse transporten verricht. Na de oorlog verdedigde hij zich tegen een door enkele collega's ingediende klacht met het verweer dat hij bij de Kamer van Toezicht herhaaldelijk bezwaar had gemaakt tegen het passeren van deze zogeheten ANBO-akten⁴: door 'sabotage' had hij het aantal aktes naar zijn zeggen kunnen beperken. Hij moest met de nodige tegenzin het voor deze transporten berekende bedrag terugbetalen, maar werd gehandhaafd als notaris.

Deportatie

Op 10 april 1943 maakte de Duitse bezetter bekend dat alle Joden per 23 april 1943, het begin van het Joodse paasfeest, *Pesach*, verdwenen moesten zijn uit de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht, met uitzondering van Amsterdam. Op 15 april 1943 sloten de Joodse scholen aan

de Bezemstraat hun deuren. Op 22 april 1943 om 18.50 uur rapporteerde de chef van de *Documentatiedienst* van de Haagse politie dat '624 Joden aan de verplichte verhuizing hebben voldaan'. Ze hadden zich verzameld bij het Joods Tehuis aan de Paviljoensgracht. De sleutels van hun woningen waren bij aankomst in Station Staatsspoor ingenomen. Er hadden zich 'geen onregelmatigheden of stoornissen' voorgedaan.

De trein vertrok naar het *Konzentrationslager Herzogenbusch*, naar Kamp Vught. In het volgende hoofdstuk worden David, Branco, Salomon en Joël gevolgd naar Vught, Westerbork en uiteindelijk Sobibor.

Ze zouden nooit meer terugkeren naar de Carel Reinierszkade. Hun woning werd naar alle waarschijnlijkheid leeggehaald.

Inboedel

Van het appartement van de familie Hamme is een inboedel lijst bekend. Daaruit kan worden opgemaakt dat op de trap naar de tweede verdieping een traploper lag met roeden. Langs de trap hingen twaalf wandplaten. In de gang op de bovenste verdieping lagen twee matten. Aan de muur hingen een barometer, een kapstok en een spiegel met daarnaast een borstelhanger. In de kamer en-suite aan de voorkant stonden drie fauteuils en twee armstoelen. Er was ook een 'schrijfmachinetafel' met daarnaast een krantenhouder en boekenkast. Een kolenkachel zorgde voor verwarming. Op de vloer lag een rieten mat. Voor het raam vitrage en overgordijnen. In de achterkamer stond een ronde tafel met vier eetkamerstoelen. In het buffet stonden het glasservice en aar-

dewerk. Ook in deze kamer zorgde een kolenkachel voor de verwarming. Deze kachel was uitgerust met een plaat waarmee gerechten warm konden worden gehouden. Ergens in deze kamer stond 'een rooktafel met rookgerei'. Dit was ook de plek waar David Hamme zich bezighield met zijn bestuurlijke functies: er stond een 'schrijfbureau met zakelijke papieren' met daarop een 'marmeren inktstel' en een brievenweger.

Uit de indeling van de slaapkamers kan worden opgemaakt dat Salomon en Joël mogelijk de grootste slaapkamer deelden. In die grootste kamer, de slaapkamer aan de achterkant, stond een opklapbed met ombouw. Er was ook hier een 'schrijfbureau'. Tegelijk werd hier het linnengoed in een kast bewaard. Op de vloer lag balatum. In de kleine slaapkamer aan de voorkant stond een 'ijzeren ledikant' en een commode met daarop een waskan en spiegel. De ouderlijke slaapkamer gaf tevens toegang tot de badkamer. In deze kamer een 'tweepersoonsbed met beddengoed', een tafel, een kast voor het linnengoed en kleding. Voor Branco een kaptafel.

De Duitsers waren in de herfst van 1942 begonnen met de aanleg van de *Atlantikwall*; ongeveer honderdduizend inwoners van Den Haag werden tussen november 1942 en februari 1943 gedwongen hun woningen in Scheveningen en in de andere aan het strand grenzende wijken te verlaten. Veelal naar woningen die door de deportatie van de oorspronkelijke bewoners leegstonden. Al snel na het vertrek van de familie Hamme trok een bejaard echtpaar in het achtergelaten appartement. Zij woonden in de Pijnboomstraat en moesten noodgedwongen naar een nieuwe behuizing. Naar de Carel Reinierszkade 167.

Genealogisch overzicht familie David Hamme en Branco Koekoek

David Hamme

*Den Haag 23 april 1898 – ✧Sobibor 16 juli 1943

∞ Branco Koekoek

*Den Haag 3 augustus 1900 – ✧Sobibor 11 juni 1943

1 Salomon Hamme

*Den Haag 16 februari 1926 – ✧Sobibor 16 juli 1943

2 Joël Hamme

*Den Haag 19 juli 1929 – ✧Sobibor 11 juni 1943

Vught, Westerbork, Sobibor

KONZENTRATIONSLAGER HERZOGENBUSCH¹

In de herfst van 1942 gonsde het in Amsterdam van de geruchten over een nieuw kamp bij Den Bosch oftewel 's-Hertogenbosch. In tegenstelling tot Kamp Westerbork – in 1939 als *Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork* voor de opvang van Joodse vluchtelingen uit Duitsland opgericht – was *Konzentrationslager Herzogenbusch* ‘een Duitse schepping’, zoals Jacques Presser dat zo verwoordde. Via de vertegenwoordiger van de Joodse Raad in Den Bosch kregen de voorzitters van de Joodse Raad in Amsterdam informatie over de bouw van dit nieuwe kamp. Wat was de bedoeling? Er werd ‘veel en goed materiaal aangevoerd en ‘opvallend veel sanitaire voorwerpen’. Het leek erop dat het hier om een ‘heel modern modelkamp’ zou gaan. Meer iets voor de ss. Voor rust en recreatie. Wellicht een ‘industriekamp’ dat blijvend zou zijn. Dat ‘werken’ en ‘in Nederland blijven’ zou betekenen. Het was valse hoop.

De bouw

De eerste vrachtwagens met bouw materiaal arriveerden al in de zomer van 1942 aan de rand van de gemeente Vught. Vlakbij een meer dat door zandafgravingen was ontstaan en in de volksmond 'De IJzeren Man' werd genoemd naar de naam van de baggermolen die het vele zand had afgegraven. Opdrachtgever was de *Hohere ss- und Polizeiführer* Rauter. Met enige gretigheid zorgden Nederlanders voor de uitvoering van zijn opdracht. De Nederlandse architect, Nicolaas Hulbosch, werd na de oorlog berecht en gedurende zijn strafzaak in zijn eigen *Konzentrationslager* geïnterneerd.

In januari 1943 werd het kamp in gebruik genomen. De kosten van het kamp werden achteraf gedekt door de Joodse tegoeden te plunderen die onder dwang in bewaring waren gegeven aan *Lippmann Rosenthal & Co.* Een financiële constructie die de Duitse bezetter had opgezet om Joodse Nederlanders van hun vermogen te beroven. Het was dus 'een Duitse schepping' die werd mogelijk gemaakt met geld van toekomstige Joodse slachtoffers. Hoeveel? Wel vijftien miljoen gulden. Loe de Jong voegde hieraan het volgende toe:

'het bedrag treft ons als hoog voor die tijd en wij vermoeden dan ook dat verscheidene aannemers en installateurs (wie dat geweest zijn, weten wij niet²) stevig met hun afrekeningen geknoeid hebben; zij hebben trouwens ook ondeugdelijk werk afgeleverd; de stenen barakken waren slecht gebouwd.'

Kamp Vught bestond uit 36 woon- en slaap- en 23 werkbarakken. De woon- en slaapbarakken boden elk aan ongeveer 480 gevangenen plaats. Binnen de prikkeldraadversperring bevonden zich een *Appellplatz*, een groot magazijn, een keu-

kengebouw, een wasserij. Eind juni 1943 werden een gevangenis ('de bunker') en enkele maanden later een kampziekenhuis in dienst genomen.

Anders dan Kamp Amersfoort en Kamp Westerbork stond Kamp Vught niet onder leiding van de *Sicherheitspolizei*, maar van de *ss*. De bewaking was in handen van twee compagnieën van het *ss-Wachtbataillon Nord-West*.

Lagerkommandant was *ss-Hauptsturmführer* Karl Walter Chmielewski, eerder officier in Mauthausen. Loe de Jong omschreef hem als volgt:

'Hij was afgestompt en lui en er eigenlijk alleen maar op uit, zich een zo aangenaam mogelijk leven te verschaffen: hij dronk als een ketter, hij was omkoopbaar, hij stal links en rechts, en had, hoewel getrouwd, het ene liefje na het andere.'

De tweede man in de kamphiërarchie, *ss-Hauptscharführer* Franz Ettlinger, was volgens Loe de Jong geen haar beter:

'[Hij was] geboren en getogen [...] in de modderpoel van de zelfkant ener wereldstad [Berlijn] en [een man] die z'n emplooi in hoofdzaak vond bij gokkers, dieven en helers. De oorlog bood deze en dergelijke individuen een kans. Ze kropen uit hun moeras als maden uit rottend vlees.'

Kamp Vught kreeg – ook daarin week het kamp af van Amersfoort en Westerbork – een apart gedeelte voor vrouwen. En vanaf 19 februari 1943 een apart gedeelte voor kinderen ouder dan zes jaar. Onder de *ss*'ers in Kamp Vught bevonden zich Duitsers en Nederlanders, mannen en vrouwen. Het ging om in totaal 34 *ss-Aufseherinnen*, 19 Nederlandse en 15 Duitse. Ze verdienden goed, zeker als hun (gebrek aan) oplei-

ding en ontwikkeling in acht wordt genomen: dertig gulden per week.

Naast de ss'ers deden zo'n tachtig *Kapo's* dienst. Het waren hoofdzakelijk Duitsers en ze waren afkomstig uit Sachsenhausen, Mauthausen, Buchenwald en Auschwitz-Birkenau. De meesten 'gepatenteerde boeven die moorden op hun geweten hadden'.

Kamp Vught is negentien maanden in gebruik geweest. Het eerste transport kwam op 13 januari 1943 aan. Het betrof een groep van ongeveer 250 mannen, *Schutzhäftlinge*. Het waren personen die preventief waren opgesloten omdat ze voor 'staatsgevaarlijk' doorgingen. Verder gevangenen die in het verzet zaten, Jehova's getuigen en 'asociale', meestal verdacht van economische delicten. Vrouwelijke en mannelijke *Schutzhäftlinge* werden gescheiden van elkaar in het kamp ondergebracht. Het tweede transport betrof een groep van ongeveer tweeduizend gevangenen uit Kamp Amersfoort en een groep van 453 Joden uit de Hollandse Schouwburg in Amsterdam die op vrijdag 15 januari 1943 vanaf het Centraal Station was vertrokken.

Het kamp diende verschillende doeleinden van de Duitse bezetter. Allereerst was Kamp Vught bedoeld voor *Schutzhäftlinge*.

Verder was er een *Geisellager*, waar (wederom apart van elkaar) mannelijke en vrouwelijke gijzelaars vastzaten. In de zomer van 1944 werd in dit deel van het kamp een gevangenis geopend voor *Untersuchungshäftlinge*, gevangenen in voorarrest.

Tussen januari 1943 en september 1944 ging het bij bovenstaande categorieën om twintigduizend gevangenen. De omstandigheden voor deze gevangenen waren verre van

goed. Met name in de eerste maanden van het bestaan van het kamp bezweken *Schutzhäftlinge* door gebrek aan goede voeding en ontberingen: in januari 1943 54, in februari 113, in maart 26 en in april 16. Ze werden begraven in de bossen bij het kamp. Pas later kreeg het kamp een klein crematorium.

Kamp Vught was ten slotte een *Judendurchgangslager*. Heel even, na de opening, werd het een *Judenauffangslager* genoemd. Het diende in werkelijkheid als een (tijdelijk) reservoir op weg naar concentratie- en vernietigingskampen. De eerste groep Joden die op 16 januari 1943 in het kamp werden ondergebracht, hadden een zogeheten *Rüstungssperre*, een vrijstelling van deportatie op grond van werk voor de *Wehrmacht*. Van de aankomst van deze groep in Vught zijn getuigenissen bekend. De op het station aanwezige ss'ers verwachtten een groep *Schwerverbrecher*, gevaarlijke misdadigers en hadden zich met het wapen in de aanslag op het perron opgesteld.

Vanaf het station naar het kamp moest over een 'verschrikkelijke weg [worden gelopen], want je had allemaal bagage bij je. [...] Veel oude mensen en mensen met baby'tjes. Het was een marteling die weg.' Na ongeveer zes kilometer liepen de gevangenen het kamp binnen: 'mannen die kant met jongens [...] bij de vader. En vrouwen en meisjes en kleine kinderen: andere kant'. Een maand later werden bij binnenkomst de kinderen van hun ouders gescheiden.

De Duitse bezetter had verordonneerd dat met uitzondering van Amsterdam alle Joden in alle provincies tot uiterlijk 10 april 1943 om 12 uur de tijd kregen om zich in Vught te melden. Dat zorgde voor een enorme aanwas. Op 3 april 1943 telde het *Judendurchgangslager* 4.513 Joodse *Häftlinge*. In de daaropvolgende weken verdubbelde dit aantal tot bijna acht-

duizend. Daarna overtrof de omvang van deportaties de aankomst van nieuwe *Häftlinge*. In totaal verbleven 12.000 Joden in het *Judendurchgangslager*. Tijdens hun verblijf maakten zij vaak deel uit van *Aussenkommandos*, werk op de Duitse vliegvelden in Nederland en werk aan versterkingen. Het ging om een *Aussenkommando* voor vrouwen, het maken van gasmaskers in de 'Continental'-fabriek in Den Bosch. *Aussenkommandos* op de vliegvelden Deelen, Venlo, Welschap en Gilze-Rijen en bij de aanleg van versterkingen bij Moerdijk. Alle voor mannen, veelal *Schutzhäftlinge*, maar ook Joodse mannen uit het *Judendurchgangslager*.

Een aantal *Häftlinge*, ongeveer 1.500, werd tewerkgesteld in een van de Kommandos, zoals het Philips-Kommando, de bontbewerking, de lompen sorteerderij, een drukkerij waar onder meer illegale bladen werden nagemaakt. Zo perfect dat ze fors en opvallend afweken van de doorgaans slordig uitgevoerde echte illegale pers. De gevangenen in deze Kommandos bleven dus een veel langere periode in Vught en zouden uiteindelijk in de loop van 1944 naar Westerbork worden overgebracht. De 'Philips Speciale Werkplaats Vught' deed allerlei reparatiewerk aan knijpkatten, scheerapparaten, radiotoestellen en dergelijke. In een deel van de werkplaats werd de in het ongereede geraakte administratie van het hoofdkantoor van Philips in Eindhoven geordend. Volgens Loe de Jong werd dat werk eindeloos gerekt. Joodse medewerkers van Philips werden in een 'Speciale Opdrachten Bureau' ondergebracht om hen zo te beschermen tegen deportatie. Loe de Jong noemde ook nog de zogeheten Rekenkamer, waar enkele gegijzelde hoogleraren aan het werk waren gezet voor 'de oplossing van vraagstukken'. De Jong liet er meteen op volgen dat 'op enorme schaal lijngetrokken was'. Het arbeidstempo in de werkplaats was minder dan de

helpt van wat de Philips-leiding gewend was. Het werd met instemming van diezelfde leiding oogluikend toegestaan.

De familie Hamme in Vught

In de vroege avond van 22 april 1943 vertrok vanaf station Staatsspoor de laatste trein met 624 Haagse Joden die woning en stad hadden moeten verlaten. In die trein zaten David, Branco, Salomon en Joël Hamme. Ook de ouders van Branco, Salomon Koekoek, 70 jaar oud, en Jettje Kisch, 71 jaar oud. Verder hun jongste dochter, Milly, met haar man Maurits Manuskowski en hun zoon Leonard, bijna twee jaar oud.

Wat zich na aankomst op het station in Vught heeft voorgedaan, laat zich raden. De aankomst moet laat in de avond, wellicht al in de nacht, zijn geweest. Het Joodse Paasfeest was begonnen, het was de 43ste verjaardag van David Hamme. Met hun rugzakken en andere bagage liepen ze het zes kilometer lange stuk naar het kamp. Bij eerdere transporten waren er bussen voor de kinderen, maar de 'groteren' moesten lopen.

Bij aankomst in het kamp werden ze gescheiden. Jettje Kisch en Branco de ene kant op. Salomon Koekoek, zijn twee schoonzonen en Salomon Hamme de andere kant. Milly en Leonard naar de speciale barak voor kinderen jonger dan vier jaar met hun moeders. Joël Hamme naar een van de kinderbarakken waar vanaf 19 februari 1943 de kinderen moesten verblijven. Er was een barak voor kleuters tot zes jaar. Weer een andere barak voor groepen van zes tot acht, van acht tot tien, van tien tot en met twaalf en van dertien tot zestien. Allemaal barakken die zich een flink eind van de vrouwenbarakken bevonden. Het aantal kinderen in het kamp

liep fors op. Op 4 juni 1943 waren er 1.456 kinderen onder de zestien jaar. De totale kamppopulatie toen 7.088.

De barakken bestonden uit twee delen, *Stubes*. Elke *Stube* kende een woongedeelte en een slaapzaal met stapelbedden, driehoog. Daarnaast washokken en toiletten.

Op 28 januari 1943 vertrok het eerste transport van 436 personen uit Vught naar Westerbork om vandaar vrijwel meteen naar een van de vernietigingskampen door te gaan. Op 20 februari 1943 weer een transport. Nu met 179 personen. 'Op 8 mei 1943 weer ouden van dagen en families met meer dan vier kinderen. Niet zelden vertrokken deze transporten onder de erbarmelijkste omstandigheden, in afschuwelijk weer urenlang wachtend en tenslotte voortgedreven met slaag', aldus Jacques Presser.

Het transport van 8 mei 1943 met 1.280 mensen boven de vijftig jaar en met gezinnen met kinderen had als doel de in het voorjaar sterk toegenomen kampbevolking in te krimpen: de sterktestaat van 7 mei 1943 vermeldt 8.684 Joden, die van een week later 7.874, een verschil van ruim 800. Onder hen ook Salomon Koekoek en Jettje Kisch. Ze bleven maar kort in Kamp Westerbork: op 14 mei 1943 werden ze meteen na aankomst in Sobibor vergast.

Een erbarmelijke en onbeschrijflijke situatie

De situatie in het *Judendurchgangslager* was op dat moment erbarmelijk en onbeschrijflijk. Er was gebrek aan voedsel. De hygiëne liet te wensen over. Alles wat naar de gevangenen werd gestuurd aan voeding en medicamenten werd 'in beslag genomen'. Zuigelingen kregen geen melk of alleen maar zure melk. De kwaliteit van het drinkwater was zeer

slecht. Kleuters met de meest uiteenlopende infectieziektes liepen door elkaar heen. Patiëntjes met roodvonk werden met een gordijn van de andere kinderen afgeschermd. In de hokken waar de vrouwen kookten hingen luiers te drogen en werden kinderlijkjes bewaard. Op de matrassen waarop de doodzieke kinderen werden gelegd, stikte het van de vliegen die zich eerst tegoed deden aan de diarree en daarna neerstreken op wat aan voedsel voorhanden was. Niet alleen kinderen waren door allerlei ziekten gevloerd. Helga Deen, een van de Joodse gevangenen, noteerde op donderdag 3 juni 1943 in haar dagboek dat ze 'erg verkouden [was] en ontzettende oorpijn [had]'.

Naast de zojuist genoemde Helga Deen hield ook Klaartje de Zwarte-Walvisch een dagboek bij.³ Klaartje was samen met haar man op 22 maart 1943 opgehaald door twee mannen van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*, naar alle waarschijnlijkheid leden van de Colonne Henneicke, 'jodenjagers' die voor elke opgehaalde Jood een premie van 7,50 gulden ontvingen. Een even weerzinwekkende als lucratieve bezigheid. In de periode van 18 tot 24 maart 1943, zes dagen, bracht de Colonne 1.034 Joden naar de Hollandse Schouwburg aan de Amsterdamse Plantage Middenlaan.

Klaartje Walvisch en haar man kwamen op 3 april 1943 in Kamp Vught aan. In de Hollandse Schouwburg hadden vertegenwoordigers van de Joodse Raad het nieuwe kamp voorgespiegeld als een eldorado: het moest daar volgens de Joodse Raad 'zo goed' zijn. Na twaalf dagen in de Hollandse Schouwburg werden ze op transport gesteld naar Kamp Vught. Daar begon na aankomst op het station een tocht van vijf kwartier: 'Als mieren sleepten we ons over de weg, half bezwijkend onder de last van zware bagage'. De eerste blik was er een van ontgoocheling: 'Wat een hel'. Bij binnen-

komst in het kamp ‘werden ons afgenomen medicamenten, schrijfpapier, zaklantaarns, batterijen, verbandstoffen en nog veel meer dingen die we met zoveel moeite bij elkaar ge-gaard hadden’. Hartverscheurend was het weerzien van kennissen, collega’s en vrienden: ‘de spanning die ik al die dagen gevoeld had, was gebroken en ik barstte in heftig snikken uit, iets wat heel verklaarbaar was.’

De druk waaronder iedereen leefde en de onzekerheid over wat er morgen zou gaan gebeuren, zorgden voor onderlinge spanningen en vechtpartijen. De kampleiding trachtte de rust te bewaren door te dreigen met straf: op transport naar Westerbork en vandaaruit naar Polen.

Het slechte eten en de gevolgen daarvan, door de kampbewoners de ‘Vughtziekte’ genoemd, bevorderden de goede stemming niet:

‘Bijna ieder had last van buikloop en het is zeker niet overdreven als ik beweer dat dit vijf dagen van de zeven het geval was. De ene dag heette het hutspot, de andere dag koolsoep, maar het smaakte altijd hetzelfde.⁴ Een enkele keer werd het wel eens afgewisseld door zuurkool uit het water. Daar kregen we dan een paar vieze aardappelen bij die we zelf moesten schillen. Ook kregen we wel eens macaroni, maar deze was zo vies bereid dat het net stijfsel leek. Soms was het eten werkelijk om van te braken, maar toch aten we dapper door.’

Klaartje Walvisch was ooggetuige van het transport van 8 mei 1943, dat onder anderen Salomon Koekoek en Jettje Kisch naar Westerbork zou brengen. Het betekende het afscheid van hun dochters Branco en Milly, van hun doodzieke kleinkind Leonard en van hun kleinkinderen Salomon en Joël. Ze zouden elkaar nooit meer zien:

‘Ontzettende tonelen speelden zich af. Het afscheid van ouders en kinderen.’

Het vertrek duurde van twee uur in de middag tot diep in de nacht. Het weer was slecht. Een gure wind, regen en hagelbuien zorgden voor kletsnatte bagage. Twee keer per dag was er appèl. Vaak urenlang, waarbij klappen werden uitgedeeld en 'geintjes' werden uitgehaald zoals het met motorfietsen afstormen op mannen en vrouwen die in gelid op de appèlplaats stonden. Op 17 mei 1943 schoot een ss'er tijdens het appèl een man dood.

Op 23 mei 1943 was er weer een transport naar Kamp Westerbork. Elke twee weken was er een transport. 'Een dag van ellende', aldus Klaartje Walvisch, 'zoals er trouwens veel van die dagen zijn. Er passeert bijna geen dag meer, of er gebeurt iets wat zich voor eeuwig in ons geheugen grift.' Nadat eerder de mannen hun trouwringen en horloges hadden moeten afstaan, gebeurde dat op 24 mei 1943 ook bij de vrouwen. Op 1 juni 1943 noteerde Klaartje Walvisch in haar dagboek dat de kinderen 'bij bosjes' sterven: 'in de babybarakken is het een poel van ellende. Kleintjes lijden aan hevige buikloop en daar is niets tegen te doen. Vele krijgen longontsteking en de ouders zijn radeloos van verdriet.' Dat was de algemene stemming en dat moet voor Milly Koekoek niet anders zijn geweest. Net twee jaar oud stierf Leonard op zondag 30 mei 1943. Of Maurits Manuskowski van de dood van hun zoon Leonard heeft geweten, is maar zeer de vraag. Hij hoorde tot de groep mannen die 'aan het werk' was, wellicht in een van de *Aussenkommandos*, zoals bij Moerdijk. Voor de familie Hamme was het ongetwijfeld een zware slag in een periode waarin – in korte tijd – de ene mokerslag na de andere zou volgen en hun familie grotendeels zou vernietigen.

De kindertransporten

Op 5 juni 1943 volgde – op last van hogerhand – een officiële aankondiging van de Joodse interne leiding:

‘Tot ons groot leedwezen moeten wij U op de hoogte stellen van een verschrikkelijk ongeluk, dat ons getroffen heeft. Op hoog bevel van elders, moeten alle kinderen van 0 tot circa 16 jaar het kamp verlaten om, zoals men ons mededeelde, in een speciaal Kinderkamp te worden ondergebracht.’

Het was – zo staat het in het dagboek van Klaartje Walvisch – ‘het ergste wat er tot nu toe gebeurd is. Alles wat we tot heden aan toe ondervonden hebben, was erg, maar dit wat zich nu voordoet, overschrijdt alle grenzen.’ Het was een proclamatie ‘waarvan we trilden en beefden’. Er brak ‘een paniekstemming uit die werkelijk niet voor de volle honderd procent is weer te geven’. Vrouwen gilden ‘van angst en ontzetting’.

Het eerste transport zou al de volgende dag vertrekken met alle kinderen jonger dan vier jaar waarbij de moeders verplicht werden mee te reizen. Op maandag 7 juni 1943 zou een tweede transport vertrekken met alle kinderen tot 16 jaar. De ouders werden voor de keuze gesteld wie van hen hun kinderen zou vergezellen. Degenen die in het kamp werk hadden, mochten niet vertrekken. Hadden vader noch moeder werk, dan mochten beiden met hun kinderen mee. De tweede man in de leiding van het kamp, Franz Ettinger, ‘regelde’ overigens de volgende dag, bij het tweede transport, dat ook anderen in de afgeladen trein werden gepropt. Het transport was naar zijn mening niet groot genoeg. Van elf uur in de ochtend tot laat in de avond moesten ‘vrijwilligers’ worden gezocht: ‘uren van bittere ellende’. Jacques

Presser berekende wat dit betekende voor de twee transporten: 376 mannen, 1.288 vrouwen en 1.266 kinderen onder de zestien. Waarbij dus sprake is van een groep kinderen die door beide ouders werd begeleid.

Het vertrek leidde tot ontzetting en emotionele taferelen die hun weerga niet kenden. Uit het dagboek van Klaartje Walvisch:

‘Vaders bestormden het kinderkamp om bij hun vrouwen en kinderen te willen zijn. Mannen lagen voorover op tafel en snikten het uit. Snikten als kleine kinderen omdat ze zo machteloos waren tegen dat wat hen werd aangedaan. Er viel niet te troosten. Voor ieder was het leed even groot. Overal waar ik ging niet anders dan brullende mannen en vrouwen.’

Het regende op 6 juni 1943 de hele dag in Vught. Op het apèl werden de namen omgeroepen, ook van de enige in Vught geboren baby, een paar dagen oud. Een groot aantal vaders was niet bij het vertrek, ze werkten bij de *Aussenkommandos*, met name bij de aanleg van tankwallen bij Moerdijk. Voor de tocht van het kamp naar het station werden bussen ingezet. De treinreis naar Westerbork duurde de hele nacht. In de veewagens waren geen zitplaatsen.

Tijdens het tweede transport werd in een van de veewagens een baby geboren. In dat tweede transport waren ook Branco Hamme en Joël. Klaartje Walvisch schreef dat ze ervan overtuigd was dat ‘deze mensen hun familie, waarvan zij de vorige dag afscheid hadden genomen, al niet meer zouden ontmoeten’. Haar trieste voorspelling zou binnen enkele dagen bewaarheid worden.

Soms was er een glimp van hoop. Op 20 en 21 juni 1943 ging het luchtalarm af. Hevig gedreun van afweergeschut in

de verte: 'we dachten allen aan de aanstaande bevrijding'. Valse hoop.

Voor het eerste kindertransport uit Vught werden in Kamp Westerbork drie barakken vrijgemaakt. Bij de registratie van de nieuwkomers werd gekeken of er sprake was van uitzonderingsposities, zoals gemengde huwelijken, buitenlandse nationaliteiten, de Palestinalijst. In Kamp Westerbork werd ontdekt dat vrouwen en kinderen uit het eerste transport onder de luizen zaten. Vrouwen werden kaalgeschoren. Na de aankomst van het tweede transport met 1.400 vrouwen, mannen en kinderen werd bekend dat de volgende dag, vroeg in de ochtend, in vee- en goederenwagons de deportatie zou worden voortgezet. Tweehonderd uit Vught aangekomenen bleven in Westerbork achter maar werden door tweehonderd anderen vervangen. Zo klopten de cijfers weer.

Een van de achtergebleven kinderen was Machiel Prins, de enige in Kamp Vught geboren baby. Hij was op 31 mei 1943, drie maanden te vroeg, geboren. Zijn geboortegewicht was 1.350 gram. Samen met zijn moeder kwam hij terecht in het ziekenhuis in Kamp Westerbork. Hij dronk niet en had nauwelijks zuigreflexen. Hij werd goed verzorgd. Er kwam zelfs een couveuse uit Groningen. Machiel kreeg sondevoeding en na elke voeding een druppeltje cognac. Zijn gewicht was na drie maanden bijna zes pond. Zwaar genoeg om voor de *Arbeitseinsatz* naar Polen te worden gestuurd. Met zijn moeder werd hij naar Auschwitz gedeporteerd en op 24 september 1943 vermoord.

Branco Hamme en haar jongste zoon waren toen al uit Westerbork met nog 3.017 anderen vertrokken. Tussen juli en november 1942 was de spoorlijn naar Hoogmalen doorgetrokken naar Kamp Westerbork. Ze vertrokken op 8 juni

1943 naar Sobibor waar ze op 11 juni 1942 meteen na aankomst werden vergast. Niemand van de 3.017 vrouwen en kinderen die deel uitmaakten van dat transport overleefde.

POLIZEILICHES DURCHGANGLAGER WESTERBORK

Op 25 juni 1943 bevonden zich nog 4.276 Joodse *Häftlinge* in het *Judendurchgangslager* in Vught. Daaronder David en Salomon Hamme die op 2 juli 1943 vanuit Kamp Vught naar het *Polizeiliches Durchgangslager Westerbork* vertrokken. Daar werden zij op 3 juli 1943 geregistreerd en in barak 57 ondergebracht. Het is de barak waar ruim een jaar later Anne Frank en haar familie korte tijd verbleven.

Milly Koekoek bleef tot 22 juli 1943 in Vught. Na aankomst in Kamp Westerbork kwam zij in barak 36, de quarantaine. Ze was toen vier maanden zwanger. Op 24 december 1943 werd dochter Jiska Manuskowski geboren. Vader Maurits Manuskowski was toen nog in Kamp Vught. Op 21 maart 1944 werd Maurits op transport gesteld naar Kamp Westerbork waar hij de volgende dag werd geregistreerd. Nog geen dag later werden hij, zijn vrouw en hun drie maanden oude dochter op 23 maart 1944 gedeporteerd naar Auschwitz. Milly en Jiska werden meteen na aankomst op 26 maart 1944 vergast. Maurits stierf op 31 december 1944 in Auschwitz.

Op 2 juli 1943 om half vijf was het de bedoeling naar het station in Vught te gaan. In het kamp was het een chaos: menigeen probeerde bij de administratie ‘achterafgesteld’ te worden en niet mee te hoeven gaan naar Westerbork. Bij het inpakken van de bagage werd de ‘vertrekkenden’ ‘nog heel wat afgenomen’. De ‘vertrekkenden’ sleepten hun spullen

naar de poort: 'massa's autobussen reden af en aan'. Door Vught naar het station: 'langs mooie villa's en het is dan moeilijk zich te realiseren dat men een gevangene is. Hoe benijdde ik de mensen die ik zag wandelen. Sommigen zwaaiden ons dag, maar dat mocht niet van de Hollandse ss die in elke autobus meereed.'

Op het station was het wachten en nog eens wachten: 'Wat een massa mensen op het perron en de trein zou nog niet vertrekken. Deze was zelfs nog niet eens gearriveerd. Het kon nog uren duren voordat we zouden vertrekken.' Dat klopte: 'Eindelijk rolde de trein binnen en konden we instappen. Elke wagon bevatte zestig personen met inbegrip van de twee marechaussees die ons moesten bewaken. We werden op de grond geïnstalleerd en onderwijl kwamen er mannen van de Joodse Raad met levensmiddelen voor de vertrekkenden.' De urenlang durende reis naar Westerbork begon: 'Eindelijk werd het sein tot vertrek gegeven en zette de trein zich in beweging. [...] Rammelende wielen en kaarsgeflakker. Om mij heen overal mensen. Veevervoer. Of beter gezegd: mensenvervoer in beestenwagens. We schikten ons maar zo goed en kwaad als het ging. En daar gingen we. Naar Westerbork. Ongeveer zes uur zaten we in de trein en ik kan niet anders zeggen dan dat de stemming heel goed, ja zelfs vrolijk was. Enkelen begonnen te zingen en weldra volgden er meer.'

Om vijf uur in de ochtend arriveerde de trein in Kamp Westerbork. Op het perron stonden mannen en vrouwen de nieuwe kampgenoten op te wachten: 'Geen schreeuwers, geen nsb'ers die ons opjoegen en afsnauwden, maar behoorlijke mensen die heel vriendelijk voor ons waren en onmiddellijk bereid waren te helpen daar waar het nodig was.'

Voor het registratiekantoor moesten de nieuwkomers

uren en uren wachten. Uiteindelijk naar de barakken. Van Helga Deen, haar familieleden en Klaartje Walvisch is onbekend in welke barak ze werden ondergebracht. David en Salomon Hamme in barak 57. Salomon bijna even oud als Helga Deen. Ze scheelden maar een half jaar.

David en Salomon Hamme verbleven in Kamp Vught 71 dagen. In Kamp Westerbork volgden elf dagen. Ze kwamen in Kamp Westerbork aan in hetzelfde transport als Klaartje Walvisch en Helga Deen, die beiden een dagboek hadden bijgehouden in Kamp Vught.

VERNICHTUNGSLAGER SOBIBOR⁵

In het voorjaar van 1942 werd met de bouw van *Vernichtungslager Sobibor* begonnen. Een *Vernichtungslager*. Aanvankelijk met drie kleine gaskamers. Voor de vernietiging van Joden uit het district Lublin in het oosten van het huidige Polen. Met – hierbij met schroom vermeld – een capaciteit van 150 vergassing per dag. Commandant was de Oostenrijker Franz Stangl (*Altmünster 26 maart 1908 – †Düsseldorf 28 juni 1971). Hij had maar korte tijd de leiding over Sobibor. Eind augustus 1942 werd hij vervangen door ss-Obersturmführer Franz Reichleitner (*2 december 1906 – †Fiume 3 januari 1944). Die nam de leiding van dit vernietigingskamp over tot de sluiting van deze moordmachine in het najaar van 1943. Reichleitner was commandant van het vernieuwde Sobibor. Het perron van het treinstation werd verlengd en er werd een smalspoor aangelegd van het treinstation naar de gaskamers waarin ongeveer – nogmaals met veel schroom vermeld – ongeveer 500 personen tegelijkertijd in ongeveer een half uur konden worden vergast.

Voor dat vergassen werd geen gebruik gemaakt van *Zyclon-B*, maar van koolmonoxide uit een dieselmotor. In Sobibor de motor van een buitgemaakte Russische tank. De lijken – met Duitse precisie was vastgesteld dat na 32 minuten niemand meer in leven was – werden op grote roosters in de open lucht verbrand. Loe de Jong hierover: ‘Die lijken hadden met hun uitwasemde stank de gehele omgeving ook voor de ss’ers en de Oekraïners [die in Sobibor de helpers van de ss waren] haast onleefbaar gemaakt.’ Hierbij moet bij herhaling worden benadrukt dat de capaciteit van de nieuwe gaskamers beperkt was tot 500 vergasten. Bij elke aankomst roken de gedeporteerden al meteen de dood. Een groot aantal van hen moest in de veewagens vaak nog vele uren wachten. Het transport van 8 juni 1943 met daarin Branco en Joël Hamme bestond uit 3.017 personen. Het transport van 13 juli 1943 uit Westerbork met David en Salomon Hamme, met Helga Deen en Klaartje Walvisch 1.988 namen. Het moeten vele uren wachten zijn geweest voordat de laatsten gedeporteerden vernietigd werden. Vernietigd. Vermoord.

Degenen die uit de wagons naar de gaskamers werden gebracht liepen over wat de Duitsers – een verwerpelijk cynisme ten top – de *Himmelfahrtallee* hadden genoemd. Vrouwen en mannen werden gescheiden. Vrouwen en kinderen kregen voorrang. Ze werden naar binnengepropt. Uitgekleed en naakt. Zij aan zij. Angstzweet, ontlasting, menstruatiebloed. De ruimte was zo vol dat de vergasten – dood – rechtop bleven staan. Ook de mannen. Daarna op de roosters. Op het terrein van het *Vernichtungslager* stonden aanduidingen als: Naar de badinrichting, Naar het Casino, Naar de kegelbaan.

De lijst van gedeporteerden vanuit Westerbork naar Sobibor op 13 juli 1943 telt bijna tweeduizend namen. Helga

Deen en haar moeder en zus. Klaartje Walvisch die kort voor vertrek haar dagboek nog aan een familielid kon geven. Marcus Hamme (broer van, oom van). David en Salomon Hamme. Die allemaal op 16 juli 1943 werden vermoord. Niemand uit hun transport, de 18de trein van Westerbork naar Sobibor, overleefde. In totaal werden in Sobibor 34.095 Nederlandse Joden vermoord en vernietigd. Er is geen graf of rustplaats. Niets.

Ze leven niet meer, maar bestaan wel

De familie Hamme, man, vrouw, twee zonen, verliet met vier rugzakken en wellicht – tegen beter weten in – extra bagage de Carel Reinierszkade 167. Waarschijnlijk stonden op die kade overvalwagens om hen op te halen. Er is in het Haags Gemeentearchief geen proces verbaal aanwezig. Dat duidt erop dat ze uit eigen beweging naar het Joods Tehuis zijn gegaan. Even verderop aan de kade stond Eliazer Polak. Om de hoek, op de Schenkkade 232, Abraham van der Horst, zijn vrouw en zoon. In het Bezuidenhout woonden 1.673 van de meer dan zeventienduizend Haagse Joden. De familie Hamme ging op donderdag 22 april 1943 naar het Joods Tehuis aan de Paviljoensgracht. Vandaar te voet of met de tram naar de Rijnstraat waar ze in de laatste trein stapten die voor de deportatie gereed stond.

Wie keek uit het raam aan de Carel Reinierszkade, in de Loudonstraat, op het Stuyvestantplein en zei: ‘dit kan eigenlijk niet’? Bijna niemand. Er is collectief gefaald. Alles wat bescherming had moeten bieden ging onverstoorbaar door. De ambtenaren op ministeries en in gemeentehuizen. Nauwgezet. De Haagse ambtenaar Sjaak Lentz ontwierp in 1941 in opdracht van de Duitse bezetter het nieuwe persoonsbewijs. Zo perfect dat het nauwelijks kon worden nagemaakt. Lentz werkte er halve nachten aan. Hij was niet de enige.

De familie Hamme vertrok en kort daarna kon een ouder echtpaar het appartement huren.

In het bevolkingsregister werd de familie Hamme uitgewist. David, zijn vrouw Branco, hun kinderen Salomon en Joël werden vergast in Sobibor, geroosterd, verkoold. Tot niets overbleef. Op een formele overlijdensverklaring in het bevolkingsregister in 1950 na. David en Branco, hun zonen Salomon en Joël, woonden aan de Carel Reinierszkade 167. Ze zijn niet verdwenen. Straks liggen hier herinneringsstenen. En dan de vraag: wie was David Hamme, wie waren Branco, Salomon en Joël. Hoe leefden ze en wat weten we van hen?

Dit verhaal is mijn antwoord op die vraag. Ik kijk uit mijn raam en zie in gedachten de overvalwagens staan bij de woning die ik – sinds 2016 – in de voetsporen van de familie Hamme mag bewonen en wat doe ik dan? Allemaal denkbeeldig, want ik ben van na de oorlog.

Ik schrijf, ik zoek. Ik schrijf het allemaal op om slechts simpele vragen te beantwoorden: wie waren zij en waar gaat dit over?

Het gaat niet alleen om toen, maar ook om nu. De roep om hulp. Waar dan ook. David en Branco zijn er niet meer. Ook hun zonen, Salomon en Joël, niet. Dit verhaal roept ze terug, brengt hun gedrevenheid tot leven. Althans dat hoop ik en ik zal mij daarvoor blijven inzetten. Een klein, verbaal monument dat met een brok in mijn keel is geschreven.

De weg van hun woning vanaf de Carel Reinierszkade 167 naar Kamp Vught en daarna Kamp Westerbork. Hun uiteindelijke vernietiging in Sobibor was bedoeld om David, Branco, Salomon, Joël te laten verdwijnen. Hun namen te laten verbleken. Niets van hen achter te laten. De omgekeerde weg

bestaat helaas niet, maar is een klein beetje mogelijk. Voor dat heel kleine beetje zijn David, Branco, Salomon en Joël weer terug aan de Carel Reinierszkade 167. Ze leven niet meer, maar bestaan wel. Ter herinnering en helaas ook ter waarschuwing.

Verantwoording

Het idee voor dit boek hangt nauw samen met een tot nu toe verborgen geschiedenis. Om het verhaal van de familie Hamme op papier te zetten, is vooral gebruikt gemaakt van openbare bronnen. Zo effenden de website www.joodsmonument.nl en het Haagse Gemeentearchief de weg naar veel informatie die in dit boek is verwerkt. Bij het NIOD en op de website van het International Center on Nazi Persecution, in het bijzonder de gedigitaliseerde Arolsen Archives, waren veel ontbrekende puzzelstukjes te vinden.

Veel informatie is terug te vinden in de boeken die over de Joodse gemeenschap in Den Haag en over de Tweede Wereldoorlog zijn te vinden in de Koninklijke Bibliotheek. Met trefwoorden als Carel Reinierszkade en Hamme kon in Delpher digitaal gebladerd worden in kranten en tijdschriften.

Hanneke Bino-Hamme attendeerde mij op een lezing van Frank Westerman, die mij samen met zijn moeder verder hielp bij het vinden van informatie over Hanneke's tante, de oudste zus van David Hamme, en haar gezin in Oud-Beijerland. Ik bezocht Oud-Beijerland twee keer. Nico Hamme vertelde mij over de bezoeken aan zijn oom, tante en zijn twee neven aan de Carel Reinierszkade. Ik dank Aline Pennewaard voor haar advies waardoor ik met deze familieleden van het

gezin van David Hamme in contact kon komen. Dat ik met Nico Hamme en Hanneke Bino-Hamme mocht spreken en van Elly Strul-Hamme haar commentaar mocht krijgen, was heel bijzonder. Dank ook aan Jurriaan Wouters, die nauwgezet op een Erelijst bijhoudt wie uit het Bezuidenhout werden gedeporteerd, daar sneuvelden en werden gefusilleerd of bij het bombardement op 3 maart 1945 omkwamen. Corien Claudemans las een eerdere versie kritisch en haar commentaar heeft gezorgd voor verbeteringen en aanvullingen.

Alie van den Berg en Arnoud-Jan Bijsterveld hielpen bij het verkrijgen van toestemming voor het gebruik van foto's.

Sandra Tammes hield mij scherp en voorzag mij van vlijmscherp commentaar. Dank daarvoor. Graag wil ik Ronny Naftaniel en Micha Cohen bedanken. Zij hebben mij in de ware zin van het woord begeleid en daardoor behoed voor onduidelijkheden, fouten, uitglijers en alles wat nog meer mis kan gaan.

Al die goede en opbouwende kritiek ten spijt, ben ik als enige aan te spreken op fouten en missers.

Ik leg nu mijn pen neer. Op de plek waar David, Branco, Salomon en Joël Hamme woonden.

NOTEN

HOOFDSTUK 1

1 Inleiding van Karel van het Reve bij het Dagboek geschreven in Vught van David Koker. Amsterdam 1993 (derde druk), blz. 5.

HOOFDSTUK 2

1 <http://in.beeldengeluid.nl/collectie/details/expressie/25584/false/true>

2 Op 3 maart 1945 bombardeerden vliegtuigen van de RAF delen van het Bezuidenhout en het Korte Voorhout. De bedoeling was afvuurinstallaties voor de V-2 in het Haagse Bos uit te schakelen.

3 Op de website www.joodsmonument.nl zijn abusievelijk de appartementen op de begane grond (163 en 173) en de eerste verdieping (165 en 171) afgebeeld.

4 A. de Beer en G. Kobes, Het leven gebroken. De geschiedenis van de Tilburgers die als gevolg van de strijd tegen Duitsland en de bezetting om het leven kwamen (Tilburg 2002) 37.

5 Arnoud-Jan Bijsterveld, 'Gedenkteken voor slachtoffers en overlevenden. Het verhaal achter de 'struikelsteen' voor Bertram Polak (1918-1942)', Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur 29 nr. 1 (2011) 3-14.

HOOFDSTUK 3

1 Waar precies is lastig terug te vinden. Tot ongeveer 1890 werden inwoners van Den Haag niet alfabetisch op naam, maar per wijk en straat geregistreerd.

2 Het gemiddeld aantal kinderen per gezin bedroeg in 1900 4,5 (<https://www.nidi.nl/nl/dossiers/familie/kinderen>).

3 E-mailbericht van Frank Westerman van 2 september 2019

4 E-mailbericht van Frank Westerman van 21 december 2019

5 Arco van der Lee, Vertrek van Oud-Beijerlandse joden in 1942 vastgelegd. In: Het Kompas 1 mei 1998.

6 Verderop wordt uitgebreider ingegaan op Kamp Vught en de twee kindertransporten. Eva Esther Vieijra was met het transport meegegaan. In het tweede transport, op 7 juni 1943, zaten Branco Hamme en Joël Hamme. In Westerbork werden beide transporten samengevoegd. Op 8 juni 1943 werden meer dan 3.000 kinderen en hun ouders gedeporteerd naar Sobibor waar ze allen op 11 juni 1943, de dag van aankomst daar, werden vergast.

7 Ontleend aan Jacques Presser, Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945. Den Haag 1965, band I, blz. 370 e.v.

8 Zie over de T.O.P.-padvindergroep www.joodserfgoeddenhaag.nl/t-o-p-groep-een-joodse-padvindersgroep-in-den-haag-1932-1941/

9 <https://www.joodserfgoeddenhaag.nl/t-o-p-groep-een-joodse-padvindersgroep-in-den-haag-1932-1941/>

10 De in deze paragrafen verwerkte informatie is in het bijzonder ontleend aan Bart van den Boom, Den Haag in de Tweede Wereldoorlog. Den Haag 1995.

11 De Wilhelminastraat was vernoemd naar Wilhelmina van Pruisen, de moeder van koning Willem I. Nomen est omen moet de Duitse bezetter hebben gedacht en ruilde de naamge-

noot van de toenmalige vorstin in voor Agatha. Na de Tweede Wereldoorlog werd de Agathastraat weer omgedoopt in Wilhelminastraat en in de jaren zeventig volgde bij het n s station Laan van NOI een (nieuwe) Wilhelmina van Pruisenstraat.

12 Deze informatie is ontleend aan Katja Happe, Veel valse hoop. De Jodenvervolgning in 1940-1945 Nederland. Amsterdam 2018, blz. 99 e.v. Aanvullingen uit het Joodsche Weekblad.

13 Theodorus (Theo) Dobbe (*Amsterdam 19 maart 1901 – †Dieren 5 september 1944) had een rooms-katholieke achtergrond en was een van de leidende leden van het Nederlandse verzet.

14 Het betrof zogeheten Palestinajoden die naar de Wieringermeer waren gestuurd in afwachting van de aan hen voorgespiegelde emigratie naar Palestina.

15 Voor dit deel is gebruik gemaakt van informatie op de website van Nico Hamme over de onderduik: www.dossier-bassines.nl

16 www.dossier-bassines.nl

17 Itzhak Katzenelson Holocaust and Jewish Resistance Heritage Museum, Documentation and Study Centre, 467 Hamme, Marcus ('Max').

HOOFDSTUK 4

1 Grotendeels ontleend aan Dick Houwaart, Kehillo kedousjo Den Haag. Een halve eeuw geschiedenis van joods Den Haag. Den Haag 1986.

2 Eliazer Polak is niet te verwarren met de bewoner van de Carel Reinierszkade 319. Het lid van het kerkbestuur woonde aan Huygensstraat 14 in Den Haag.

3 Grotendeels ontleend aan Wally de Lang, Slotakkoord der kinderjaren. Herinneringen aan het Joodsch Lyceum Fisherstraat Den Haag 1941-1943. Den Haag 2003.

4 De Haagse makelaar Dirk Hidde de Vries richtte speciaal voor het verpatsen van Joods onroerend goed de firma Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen, ANBO, op.

HOOFDSTUK 5

1 Dit deel is grotendeels ontleend aan Jacques Presser, *Ondergang en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*. Den Haag 1965, Janneke de Moei, *Joodse kinderen in het kamp Vught*. Vught 1999, Marieke Meeuwenoord, *Het hele leven is hier een wereld op zichzelf. De geschiedenis van kamp Vught*. Amsterdam 2014, Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 8, tweede helft. Den Haag 1978.

2 De aannemers waren Peter van Geloven uit Tilburg en Willem de Bruyn uit Utrecht (zie bladzij 14 bij Meeuwenoord).

3 Klaartje (*Amsterdam 6 februari 1911) en haar man, Joseph (*Amsterdam 2 augustus 1911) hadden een oproep van 25 juli 1942 genegeerd om zich voor Arbeitseinsatz in Duitsland te melden.

4 De straat langs de keuken werd de 'Koolsingel' genoemd.

5 Grotendeels ontleend aan Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Deel 8, tweede helft, bladzij 822 en verder. Den Haag 1978 en Elie Aron Cohen, *De negentien treinen naar Sobibor*. Amsterdam 1985.

TIJDLIJN VAN DE FAMILIE HAMME

1856-1918

- 15 oktober 1856 Geboorte van Joël Aaron Hamme in Den Haag
- 14 april 1860 Geboorte van Hanneke Menk in Doetinchem
- 3 september 1890 Joël Hamme en Hanneke Menk trouwen in Doetinchem
- 6 juni 1891 Geboorte van Helena Hamme, oudste dochter van Joël Hamme en Hanneke Menk in Den Haag
- 21 juni 1892 Geboorte van Arnold Aaron (Aaron) Hamme, oudste zoon, in Den Haag
- 8 mei 1894 Geboorte van Emanuel David (Manuel) Hamme in Den Haag
- 23 oktober 1896 Geboorte van Dina Joël Hamme in Den Haag
- 23 april 1898 Geboorte van David Hamme in Den Haag
- 24 december 1901 Geboorte van Marcus (Mordechai of Max) Hamme in Den Haag
- 23 oktober 1904 Geboorte van Henriette Joël (Jet) Hamme in Den Haag

1918-1940

- 10 april 1918 Huwelijk van Dina Joel Hamme en Sally Joseph Strausz
- 11 oktober 1918 Huwelijk van Helena Hamme en Hartog Koopman
- 7 augustus 1919 Geboorte van Franzeska Koopman (eerste kind)
- 23 maart 1920 Geboorte van Sara Straus (eerste kind)
- 6 september 1921 Geboorte van Julius Joseph Straus (tweede kind)
- 21 september 1921 Huwelijk van Manuel Hamme en Roosje Koekoek
- 9 februari 1922 Geboorte van Hanneke Koopman (tweede kind)
- 3 december 1922 Geboorte van John Hamme (eerste kind van Manuel Hamme en Roos Koekoek)
- 30 april 1924 Huwelijk van David Hamme en Branco Koekoek
- 2 oktober 1924 Geboorte van Meijer Koopman (derde kind)
- 29 juli 1924 Geboorte van doodgeboren kind Straus (derde kind)
- 13 juli 1925 Geboorte van Nico Hamme (tweede kind van Manuel Hamme en Roosje Koekoek)
- 16 februari 1926 Geboorte van Salomon Hamme (eerste kind van David Hamme en Branco Koekoek)
- 14 maart 1928 Huwelijk van Arnold Aaron Hamme en Helene Slager

- 22 mei 1929 Huwelijk van Henriette Joel Hamme en
Lion Levy Zwanenstein
- 19 juli 1929 Geboorte van Joël Hamme (tweede
kind van David Hamme en Branco
Koekoek)
- 5 augustus 1930 Geboorte van Joël Hamme, zoon van
Arnold Aaron Hamme en Helene
Slager
- 4 november 1930 Geboorte van Benjamin Straus (vierde
kind)
- 9 februari 1931 Overlijden van Hanneke Menk (*1860)
- 26 augustus 1932 Huwelijk van Marcus Hamme en Keetje
Tromp
- 11 juli 1933 Geboorte van Hanneke Hamme (derde
kind van Manuel Hamme en Roosje
Koekoek)
- 12 juli 1933 Geboorte van Hanneke Hamme (eerste
kind van Marcus Hamme en Keetje
Tromp)
- 14 juni 1936 Geboorte van Aaltje Hamme (tweede
kind van Marcus Hamme en Keetje
Tromp)
- 1940-1943
- 9 oktober 1940 Overlijden van Joël Aaron Hamme
(*1856)
- 22 april 1941 Ontbinding huwelijk van Henriette
Joël Hamme en Lion Levy Zwanenstein
- 16 september 1941 John Hamme, de oudste zoon van
Manuel Hamme en Roosje Koekoek
sterft in Mauthausen. Hij wordt op

- 11 juni 1941 tijdens een razzia in Amsterdam aangehouden en via het kamp Schoorl naar Mauthausen gebracht. Zijn ouders kregen een half jaar na zijn dood bericht over het overlijden van hun zoon
- 4 maart 1942 Huwelijk van Henriette Joël Hamme en Alexander Mozes Krukziener
- 27 juni 1942 Bar Mitswa van Joël Hamme, jongste zoon van David Hamme en Branco Koekoek
- Juli 1942 Manuel Hamme en Roosje (Ro) Koekoek proberen met hun kinderen, Nico en Hanneke, via België naar Zwitserland te vluchten. Ze komen niet verder van België en blijven daar tot de bevrijding begin september 1944
- 30 september 1942 Aaron Hamme wordt in Auschwitz vermoord
- 1 oktober 1942 Zijn vrouw Helene Slager en hun zoon Joël worden in Auschwitz vermoord
- 7 december 1942 Dina Hamme, haar man Sally Strausz, en hun jongste zoon Benjamin worden in Auschwitz vermoord
- 22 januari 1943 Het Joods Krankzinnigengesticht Het Apeldoornsche Bosch wordt leeggehaald. Patiënten en personeel worden naar Westerbork gedeporteerd. Vandaar gaat het naar Auschwitz. Onder het personeel, Sara Straus, de dochter van Dina Hamme en Sally Strausz. Ze was vanaf 1 juni 1942 als

- leerling-verpleegster werkzaam in dit psychiatrische ziekenhuis
- 25 januari 1943 De oudste zoon van Dina Hamme en Sally Strausz, Julius Joseph, wordt in Auschwitz vermoord
- 28 januari 1943 Sara, de dochter van Dina Hamme en Sally Strausz, wordt in Auschwitz vermoord
- 8 juni 1943 Branco Hamme en Joël Hamme gaan vanuit Vught met het zogeheten kindertransport naar Westerbork en vandaar naar Sobibor, waar ze kort na aankomst op 11 juni 1943 worden vergast
- 9 juli 1943 Helena Hamme, haar man Hartog Koopman en hun drie kinderen, Franciska, Johanna Maria en Meijer, worden in Sobibor vergast
- 13 juli 1943 Het 71ste treintransport vertrekt vanuit Westerbork naar Sobibor. De trein telt 47 wagons met daarin 1.988 gedeporteerden waaronder David Hamme en zijn oudste zoon Salomon. En ook Marcus Hamme, de jongere broer van David en oom van Salomon Hamme
- 16 juli 1943 David Hamme en zijn oudste zoon Salomon worden in Sobibor vergast
- 16 juli 1943 Marcus Hamme wordt in Sobibor vergast

1943-2000

- 21 september 1960 Overlijden van Alexander Mozes Krukziener, echtgenoot van Henriette Hamme per schip onderweg naar Australië
- 6 juni 1961 Overlijden van Manuel Hamme
- 28 maart 1990 Overlijden van Keetje Tromp (*1905)
- 22 juli 1990 Overlijden van Roosje Hamme-Koekoek (*1899), echtgenote van Manuel Hamme
- 24 augustus 1997 Overlijden van Henriette Hamme in Arnhem

TIJDLIJN VAN DE MAATREGELEN
VAN DE DUITSE BEZETTER

1 juli 1940	Joodse Nederlanders moeten de luchtbeschermingsdienst verlaten
31 juli 1940	Verbod op ritueel slachten
6 september 1940	Geen benoemingen en bevorderingen meer van Joodse ambtenaren
29 september 1940	Verbod op Joodse media
5 oktober 1940	Ambtenaren moeten een 'ariër-verklaring' tekenen
22 oktober 1940	Verplichte aanmelding van Joodse ondernemingen
21 november 1940	Joden in overheidsdienst worden 'uit de waarneming hunner functie ontheven'
8 januari 1941	Bioscopen voor Joden verboden
10 januari 1941	Verplichte aanmelding van alle personen 'van geheel of gedeeltelijk Joodschen bloede'
5 februari 1941	Verplichte aanmelding van Joodse artsen en advocaten. Vanaf 1 mei mogen zij uitsluitend nog voor Joden werken
27 februari 1941	Joden mogen geen bloeddonor meer zijn
12 maart 1941	Maatregelen tegen Joodse onder-

	nemingen en de aanstelling van een 'Verwalter'
2 april 1941	Joden mogen niet meer overnachten in hotels en pensions en niet meer verhuizen zonder permissie
15 april 1941	Joden moeten hun radiotoestellen inleveren
23 april 1941	In Den Haag verschijnen bordjes met het opschrift 'Joden niet gewenscht'
15 mei 1941	Joden mogen niet meer in orkesten spelen
31 mei 1941	Joden mogen geen gebruik meer maken van openbare bad- en zweminrichtingen alsmede openbare parken.
18 juni 1941	Verplichte inlevering van koper, nikkel, tin en lood.
22 juni 1941	Scheveningse Boulevard en het Haagse Bos voor Joden verboden
26 juni 1941	Joodse winkels moeten op zondag sluiten
1 augustus 1941	Joodse makelaars mogen niet meer werken voor niet-Joden
8 augustus 1941	Registratie van bezittingen bij de Bank Lippmann, Rosenthal & Co
8 augustus 1941	Aankondiging dat Joodse leerlingen niet meer op scholen mogen met niet-Joodse leerlingen. Joodse leerlingen moeten openbare scholen verlaten
15 september 1941	Joden mogen geen parken, dierentuinen, schouwburgen, cabarets, concerten, bibliotheken bezoeken

- 16 september 1941 Voor reizen moeten Joden vergunningen aanvragen
- 22 oktober 1941 Joden moeten niet-Joodse verenigingen verlaten
- 26 oktober 1941 Joden mogen niet langer niet-Joods personeel in dienst hebben
- 28 november 1941 Joden moeten huur betalen ook als het huis hun eigendom is
- 23 januari 1942 Joden mogen niet meer autorijden. Op persoonsbewijs van Joden moet een 'J' staan
- 20 maart 1942 Joden mogen geen meubels of huisraad van de hand doen
- 25 maart 1942 Verbod op huwelijk tussen Joden en niet-Joden
- 24 april 1942 Joodse slagerijen gesloten
- 3 mei 1942 Invoering van de gele davidster
- 12 mei 1942 Joden mogen hun rekening niet meer hebben bij de postgirodienst
- 21 mei 1942 Joden moeten voor 30 juni 1942 al hun bezit en vermogen boven de waarde van 250 gulden inleveren bij Lippmann, Rosenthal & Co
- 31 mei 1942 Voorlopig worden geen reisvergunningen afgegeven aan Joden
- 12 juni 1942 Joden mogen geen groente en fruit kopen in niet-Joodse winkels
- 22 juni 1942 Joden in Den Haag moeten voor 24 juni hun fietsen met toebehoren inleveren bij de politie
- 30 juni 1942 Avondklok voor Joden vanaf 20 uur. Joden mogen niet meer komen in

	woningen van niet-Joden. Zij mogen alleen inkopen doen in niet-Joodse winkels tussen 15 en 17 uur.
	Kapperszaken voor Joden verboden.
	Openbaar vervoer voor Joden verboden.
	Joden mogen geen gebruik maken van particuliere vervoersmiddelen en publieke telefoons
10 juli 1942	Plein, Binnenhof en veel andere straten in Den Haag verboden voor Joden
15 juli 1942	Telefoons worden weggehaald uit de huizen van Joden
Augustus 1942	Joodse straatnamen gewijzigd
10 augustus 1942	Eerste oproep voor Haagse Joden voor 'vertrek naar Duitschland'
10 september 1942	Verbod voor Joden om op banken in Den Haag te zitten
5 april 1943	Alle Joden moeten naar Vught, met uitzondering van de Joden in Amsterdam
22 april 1943	Laatste grote deportatie van 624 Joden uit Den Haag. Op 24 april nog eens 34 Joden

BRONNEN EN LITERATUUR

ARCHIEVEN

- Gemeentearchief Den Haag (HGA)
- Joodsch Lyceum Fisherstraat (147)
- Koninklijke Bibliotheek
- Delpher
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD)
- Joodsche Raad, inventarisnummer 182 (204-208)
 - Westerbork Judendurchgangslager, inventarisnummer 250i (232-1014)
 - Sobibor Vernietigingskamp, inventarisnummer 804 (55-63)

LITERATUUR

- Adrichem, Jan van e.a. *Rebel, mijn hart*. Zwolle 1995.
- Barnouw, David, Dirk Mulder, Guus Veenendaal, *De Nederlandse Spoorwegen in oorlogstijd 1939-1945*. Dordrecht 2019.
- Beer, A. de en G. Kobes, *Het leven gebroken. De geschiedenis van de Tilburgers die als gevolg van de strijd tegen Duitsland en de bezetting om het leven kwamen*. Tilburg 2002.
- Berg, C.C. e.a., *Dagboek van het dagelijks leven: Den Haag en de*

- Hagenaars tijdens de bezetting 40-45*. Den Haag 1985.
- Berkley, K.P.L., *Overzicht van het ontstaan, de werkzaamheden en het streven van den Joodschen Raad voor Amsterdam*. Amsterdam 1945.
- Bijsterveld, Arnoud-Jan, *Gedenkteken voor slachtoffers en overlevenden. Het verhaal achter de 'struikelsteen' voor Bertram Polak (1918-1942)*. In: *Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* 29 nr. 1 (2011).
- Bock, Ron de, *Bezuidenhout-toen*. Rotterdam 1970.
- Boom, Bart van der, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag 1995.
- Boom, Bart van der, 'Wij weten niets van hun lot. Gewone Nederlanders en de Holocaust'. Amsterdam 2012.
- Boomgaard, Petra van den, *Voor de nazi's geen Jood. Hoe ruim 2500 Joden door ontduiking van rassenvoorschriften aan de deportaties zijn ontkomen*. Hilversum 2019.
- Buchsbaum, Norbert, *Fotograaf zonder camera. Herinneringen van Norbert Buchsbaum*. Amsterdam 1991.
- Cahen, Joel, *Een hoofdstuk uit de nieuwste geschiedenis van de Haagse joden*. Jaarboek Geschiedkundige Vereniging Die Haghe, Den Haag 1979.
- Cahen, Joel, *De deportatie van de Haagse Joden*, in: *Jaarboek Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* (1979), p. 244-255.
- Cohen, Elie Aron, *De negentien treinen naar Sobibor*. Amsterdam 1985 (derde druk).
- Creveld, I.B. van, *Haagse rabbijnen. Drie eeuwen geestelijke leiding*. Zutphen 1995.
- Creveld, I. B. van, *De verdwenen buurt. Drie eeuwen centrum van joods Den Haag*. Den Haag Tweede druk 1997.
- Creveld, I.B. van, *Jong geleerd. Drie eeuwen joodse jeugd in Den Haag*. Den Haag 2003.

- Creveld, I.B. van, 'Hulp aan wezen' in oorlogstijd. Den Haag 2004.
- Deen, Helga. Dit is om nooit meer te vergeten. *Dagboek en brieven van Helga Deen 1943*. Amsterdam 2007.
- Glaudemans, Corien, *De Documentatiedienst van de Haagse Politie in de Tweede Wereldoorlog*, in: Jaarboek Geschiedkundige Vereniging Die Haghe (2012), p. 53-103.
- Glaudemans, Corien, *Joodse erfgoedroute Den Haag*. Den Haag 2013.
- Happe, Katja, *Veel valse hoop. De Jodenvervolging in 1940-1945 Nederland*. Amsterdam/Antwerpen 2018.
- Helder, Herman Johannes, *Haagse Schilderswijk anno 1930/10 mei 1940 en de dagen die volgden*. Z.p. 1993.
- Houwaart, Dick, *Kehillo Kedousjo Den Haag, een halve eeuw geschiedenis van joods Den Haag*. Den Haag 1986.
- Huizing, Bert en Koen Aartsma, *De zwarte politie. 1940-1945*. Weesp 1986.
- Janson, Ed, *Het Bezuidenhout. Geschiedenis van een Haagse woonwijk*. Den Haag 1973.
- Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 8 Gevangenen en gedeporteerden*. Den Haag 1978.
- Kila, Joop, *De Kille aan het Marsdiep*. Den Helder 1999.
- Knoop, Hans, *De Joodsche Raad. Het drama van Abraham Ascher en David Cohen*. Amsterdam 1983.
- Koker, David, *Dagboek geschreven in Vught*. Amsterdam 1993 (derde druk).
- Lang, Wally de, *Slotakkoord der kinderjaren. Herinneringen aan het Joods Lyceum Fisherstraat Den Haag 1941-1943*. Den Haag 2003.
- Lang, Wally de, *Het oorlogsdagboek van dr. G. Italie. Den Haag, Barneveld, Westerbork, Theresienstadt, Den Haag 1940-1945*. Amsterdam/Antwerpen 2009.

- Liempt, Ad van, *De Oorlog*. Amsterdam 2009.
- Liempt, Ad van en Jan H. Kompagnie, *Jodenjacht. De onthutsende rol van de Nederlandse politie in de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam, 2011.
- Liempt, Ad van, *Gemmeker. Commandant van Kamp Westerbork*. Amsterdam 2019.
- Lindwer, Willy, *Het fatale dilemma. De Joodsche Raad voor Amsterdam 1941-1943*. Den Haag 1995.
- Meeuwenoord, Marieke, *Het hele leven is hier een wereld op zich. De geschiedenis van kamp Vught*. Amsterdam 2014.
- Moei, Janneke de, *Joodse kinderen in kamp Vught*. Vught 1999.
- Piersma, Hinke, *Op eigen gezag. Politieverzet in oorlogstijd*. Amsterdam 2019.
- Plicht, Elias van der, *Leven in bezet Nederland. 1943. Onderdrukking en verzet*. Amsterdam 2018.
- Presser, J., *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*. Den Haag 1965.
- Ruppert, Christiaan, *Eindelijke 'restitutie'. De totstandkoming van Nederlandse akkoorden over Joodse oorlogsteegoeden (1997-2000)*. Amsterdam 2017.
- Schumacher, Erik, *Leven in bezet Nederland. 1942. Oorlog op alle fronten*. Amsterdam 2017.
- Schütz, Raymund, *Vermoedelijk op transport. De Joodsche Raad-cartotheek als informatiesysteem binnen sterk veranderende kaders: repressie, opsporing en herinnering. Een archiefwetenschappelijk onderzoek naar de herkomst, het gebruik en het beheer van een bijzondere historische bron*. Leiden juni 2011.
- Siderius, K., *Uit vervlogen dagen. Geschiedenis van dorp en polder van Oud-Beijerland*. Oud-Beijerland 1967.
- Stroo, Martine, *Leo Pinkhof. Joods kunstenaar in Den Helder*. Den Helder 1990.

- Uijland, Marc en Christel Tijen, *Eindpunt of tussenstation. Gids Nationaal Monument Kamp Vught*. Vught 2002.
- Veld, N.K.C.A. in 't, *De Joodse Eraad*. Amsterdam 1989.
- Wasserstein, Bernard, *Gertrude van Tijn en het lot van de Nederlandse Joden*. Amsterdam 2013
- Zee, Nanda van der, *Om erger te voorkomen. De voorbereiding en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Soesterberg 2008.
- Zwarte, Klaartje de – Walvisch, *Alles ging aan flarden*. Amsterdam 2007.

INTERVIEWS EN KRANTENARTIKELEN

- Algemeen Dagblad*, Hoe de Joden uit Den Haag verdwenen. 30 augustus 2017.
- Groeneveld, Frits, in: *NRC Handelsblad*, Joodsche Raad bepaalde in Den Haag deportatie joden; Congres over hoe Duitsers vervolging joden organiseerden. 23 november 1992.

WEBSITES

- <https://arolsen-archives.org>
- <https://erelijst.wordpress.com/gedeporteerd-vanuit-bezuidenhout/>
- www.jodeninnederland.nl
- www.joodsmonument.nl
- www.joodserfgoeddenhaag.nl

FOTOVERANTWOORDING

- Pagina 14: Foto Jos Pé (Haags Gemeentearchief)
Pagina 15: Foto Gompers (Haags Gemeentearchief)
Pagina 22: Collectie Jetty Permutti-de Wit
Pagina 30: Collectie Elly Strul-Hamme
Pagina 33: Collectie Historische Vereniging Oud-Beijerland
Pagina 37: Foto A. Duihuizen
Pagina 44: Collectie Nico Hamme
Pagina 75: Collectie Nico Hamme
Pagina 94: Collectie Nico Hamme
Pagina 95: Collectie Nico Hamme

De auteur heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. In de meeste gevallen is dat gelukt. Mocht er een opname zonder voorkennis van de rechthebbende zijn afgedrukt, dan kan uiteraard alsnog contact worden opgenomen met de auteur (info@bertkreemers.nl).

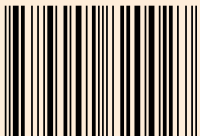
De Tweede Wereldoorlog. Hoe verder weg, des te dichterbij de verschrikkingen uit die jaren. Anno 2020 ligt de bevrijding maar liefst 75 jaren achter ons. Soms krijgen die herinneringen opeens een dynamiek. Wie, zoals Bert Kreemers, in 2016 op zoek ging naar een nieuwe woning, wil natuurlijk weten wie er eerder op die uitverkoren plek woonden. Hij ontdekte dat hij ging wonen waar David en Branco Hamme met hun twee zonen in 1935 hun intrek namen. Ze werden in 1943 in Sobibor vermoord. Een viervoudige moord.

Wie was David Hamme? Wat hield hem bezig? Wie was Branco, zijn vrouw? En wie waren hun kinderen? Ze woonden aan een prachtige kade, vlak bij Huis ten Bosch. David had zes broers en zussen, Branco vijf broers en zussen. Van al die ooms en tantes, talloze neven en nichten en andere familieleden overleefden maar enkelen de oorlog.

Nederland telt tienduizenden woningen waaruit burens, collega's, vrienden werden opgehaald en gedeporteerd. Joodse burens, collega's, vrienden, Sinti en Roma, mensen die in verzet kwamen. We lopen eraan voorbij zonder het te weten. Dit boek is om te weten. Dit boek is een herinneringsteken. Voor David en Branco Hamme, hun kinderen en familie. En voor nog meer.

Bert Kreemers woont in een Joods Monument.

ISBN 978 94 028 2002 7

9 789402 820027